

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Marta Mudroňová

**Radikalizácia nemeckej evanjelickej cirkvi
v období Tretej ríše**

Bakalárska práca

Praha 2010

Autor práce: **Marta Mudroňová**

Vedúci práce: **PhDr. Petr Šafařík**

Oponent práce:

Dátum obhajoby:

Hodnotenie:

Bibliografický záznam

MUDROŇOVÁ, Marta. *Radikalizácia nemeckej evanjelickej cirkvi v období Tretej ríše*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálných vied, Institut mezinárodných študií, 2010. 54 s. Vedoucí diplomové práce PhDr. Petr Šafařík.

Anotácia

Bakalárska práca „Radikalizácia nemeckej evanjelickej cirkvi v období Tretej ríše“ sa venuje skupine Nemeckým kresťanom (Deutsche Christen), ktorá sa sformovala v evanjelickej cirkvi v Nemecku počas vlády nacionálneho socializmu. Predmetom skúmania je úloha, akú zohrala práve táto skupina pre vtedajší režim. Ten nastolil vhodné podmienky pre realizáciu mocenských tendencií hnutia. Nemeckým kresťanom sa podarilo zaviesť niekoľko sporných zmien. Boli nimi napríklad: zavedenie árijského paragrafu a začlenenie evanjelickej mládeže do Hitlerjugend. Nezabudnúc aj na vyučovanie náboženstva na školách, ktoré sa postupne stalo nástrojom presadzovania štátnej ideológie. V práci sa kladie hlavne dôraz na boj o vedenie evanjelickej cirkvi, ktorý v roku 1935 priamo prebralo štátom zriadené cirkevné ministerstvo. Zároveň sú tu načrtnuté dôvody, prečo Hitler po celý čas nezanevrel na túto skupinu.

Annotation

The bachelor thesis called “Radicalization of German Evangelical Church during Third Reich” is devoted to the group of the German Christians (Deutsche Christen) that was formed within the Evangelical Church in Germany during the reign of National Socialism. The object of the thesis investigation is the role of this particular group in the regime of that time. This enthroned convenient conditions for the realization of power tendencies of the movement. The German Christians managed to launch several controversial changes. Those were, for instance, the implementation of the Aryan Paragraph and the incorporation of the Evangelical youth into the Hitlerjugend. Teaching religion in schools should not be forgotten as religion became the tool of the advocacy of the state ideology gradually. In the thesis the emphasis is laid on the contest for the leadership of the Evangelical Church that was directly undertaken by the state founded Church Ministry in 1935. Simultaneously, the reasons why Hitler did not have a grudge against this group all along are described here.

Kľúčové slova

evanjelická cirkev v Nemecku, nacionálny socializmus, antisemitizmus, Nemeckí kresťania, ríšska cirkev, cirkevný boj

Keywords

Evangelical Church in Germany, National Socialism, antisemitism, German Christians, Reich Church, Church Struggle

Prehlásenie

1. Prehlasujem, že som predkladanú prácu spracovala samostatne a použila len uvedené pramene a literatúru.
2. Súhlasím s tým, aby práca bola sprístupnená verejnosti pre účely výskumu a štúdia.

V Prahe dňa 21.5.2010

Marta Mudroňová

Pod'akovanie

Najviac by som chcela pod'akovať vedúcemu bakalárskej práce PhDr. Petrovi Šafaříkovi za usmerňovanie a poskytovanie cenných rád.

Obsah

1	ÚVOD	9
1.1	STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA TÉMY A CIEĽ PRÁCE	9
1.2	ZHODNOTENIE ODBORNEJ LITERATÚRY	11
2	WEIMARSKÉ OBDOBIE	14
2.1	EVANJELICKÁ CIRKEV MEDZI MONARCHIZMOM A NACIONALIZMOM	14
2.1.1	<i>Začiatky sekularizácie a vzťah evanjelickej cirkvi k politickým stranám</i>	14
2.1.2	<i>Vnútoraná reforma evanjelického spoločenstva a cesta k zmiereniu so štátom</i>	17
2.2	ZAČIATKY FORMOVANIA DVOCH SKUPÍN NEMECKÝCH KRESŤANOV	18
3	ÚSPECHY NEMECKÝCH KRESŤANOV	20
3.1	VPLYV NÁSTUPU HITLERA NA EVANJELICKÚ CIRKEV	20
3.2	VZŤAH STRANY NSDAP K CIRKVÁM	22
3.3	NEMECKÍ KRESŤANIA PRI MOCI	23
3.4	ZHROMAŽDENIE V ŠPORTOVOM PALÁCI A JEHO NÁSLEDKY.....	24
3.5	PROGRAMY HNUTIA NEMECKÝCH KRESŤANOV	26
3.6	EVANJELICKÝ ANTISEMITIZMUS	27
3.6.1	<i>Korene antisemitizmu v evanjelickej cirkvi</i>	27
3.6.2	<i>Podieľanie sa evanjelickej cirkvi na rasovej politike štátu</i>	28
4	EVANJELICKÁ CIRKEV AKO BOJISKO TROCH HRÁČOV	32
4.1	POKUSY O ZASAHOVANIE ŠTÁTU DO VNÚTORNÉHO DIANIA V EVANJELICKEJ CIRKVI. 32	
4.1.1	<i>Nepriamy vplyv – ríšsky biskup</i>	32
4.1.2	<i>Priamy vplyv – Ríšske ministerstvo pre cirkevné záležitosti</i>	33
4.2	ROZTRIEŠTENOSŤ EVANJELICKEJ CIRKVI	37
4.2.1	<i>Nemeckí kresťania</i>	37
4.2.2	<i>Vyznávajúca cirkev a Barmské tézy</i>	38
4.3	ŠKOLSTVO NA RÁZCESTÍ.....	39
4.3.1	<i>Koncepty výuky náboženstva na základných a stredných školách</i>	39
4.3.2	<i>Univerzity a evanjelický nacionalizmus</i>	41
5	ZDANLIVÝ HRADNÝ MIER A SEKULARIZÁCIA REŽIMU	43
5.1	ZMENA HITLEROVEJ CIRKEVNEJ POLITIKY	43
5.2	VZNIK A PÔSOBNIE INŠTITÚTU V EISENACHU	44
6	ZÁVER	47
7	ZOZNAM POUŽITÝCH PRAMEŇOV A LITERATÚRY	49

Zoznam použitých skratiek

ApU – Staropruská únia (Altpreussische Union)

BK – Vyznávajúca cirkev (Bekennende Kirche)

CSVD - Kresťansko-sociálna služba ľudu (Christlich-Sozialen Volksdienst)

DC – Nemeckí kresťania (Deutsche Christen)

DEK - Nemecký evanjelický cirkevný spolok (Deutsche evangelischer Kirchenbund, 1922-1933), Nemecká evanjelická cirkev (Deutsche evangelische Kirche, 1933-1945)

DNVP – Nemecká národná ľudová strana (Deutschnationale Volkspartei)

GDC – Hnutie viery Nemeckých kresťanov (Glaubensbewegung Deutsche Christen)

JB - Mladoreformátorske hnutie (Jungreformatorsche Bewegung)

KDC – Cirkevné hnutie Nemeckých kresťanov (Kirchenbewegung Deutsche Christen)

NSDAP – Národne socialistická nemecká robotnícka strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)

RKA – Ríšsky cirkevný výbor (Reichskirchenausschuss)

VKL – Dočasné cirkevné riadenie (Vorläufige Kirchenleitung)

1 Úvod

1.1 Stručná charakteristika témy a cieľ práce

Na obdobie nacistickej vlády v Nemecku nerado spomínajú Nemci aj evanjelická cirkev. To, že cirkev ako inštitúcia nie je neomylná, dokazujú aj dnešné škandály, ktoré otriasajú rímskokatolíckou cirkvou. Spoločenstvo preto musí vzniknuté problémy adekvátne riešiť, aby následne nevyvolali hlbokú krízu. Podobne ako pápež Benedikt XVI. sa v apríli v roku 2008 ospravedlnil za činy kňazov v Spojených štátoch, aj evanjelická cirkev v povojnovom období sa ospravedlnila za spoluprácu s nacionálnym socializmom v *Stuttardskom vyznaní viery (Stuttgarter Schuldbekentnis)*.

Nebola to len evanjelická cirkev, ktorá zlyhala a bola ovplyvnená dobou. Dá sa povedať, že celá spoločnosť mlčky pozerala na zločiny, ktoré páchal vtedajší režim. Samozrejme existovali tu skupiny odporu, ale nepodarilo sa im zastaviť páchané krutosti. Ľudia sa rozdelili do troch skupín. Buď kolaborovali s režimom, alebo dokonca aj prijali nacistickú ideológiu, v tichosti mlčali, alebo prejavili nesúhlas. Hnutie Nemeckých kresťanov (Deutsche Christen), ktoré sa vytvorilo v evanjelickej cirkvi začiatkom 30. rokov, sa stalo na istý čas nástrojom cirkevnej politiky režimu.

Predkladaná práca sa venuje evanjelickej cirkvi, predovšetkým jej skupine Nemeckí kresťania, od jej vzniku v roku 1932 až po zriadenie inštitútu v Eisenachu v roku 1939 a cirkevnej politike režimu vo vzťahu k spomínanej konfesii. Vytýčila som tri otázky, ktoré sa bude snažiť moja práca zodpovedať a znejú nasledovne:

- Prečo sa Nemeckým kresťanom nepodarilo sformovať ríšsku cirkev?
- Aký význam mala pre nacionálny socializmus evanjelická cirkev?
- Do akej miery sa prejavovala tzv. neskorá „sekularizácia“ režimu a aký to malo vplyv na evanjelickú cirkev?

Neschopnosť weimarských vlád zmierniť následky hospodárskej krízy, bola jednou z príčin, prečo evanjelická cirkev sa negatívne postavila k republike. Štát bol v spoločnosti chápaný ako víťaznými mocnosťami vnútené štátne zriadenie. Veľká časť farárov sa preto chcela vrátiť k monarchii. Evanjelická cirkev videla v nástupe Hitlera možnosť ako sa navrátiť k stavu pred roka 1918. Vďaka kancelárovi sa podarilo skupine Nemeckým

kresťanom vyhrať cirkevné voľby v Staropruskej únii¹ (Altpreussische Union, ApU) v roku 1932. O rok neskôr táto krajinská synoda prijala árijský paragraf, ktorý bol zavedený aj v niektorých krajinských cirkvách. Mocenské pozície Nemeckých kresťanov boli posilnené zvolením ich vodcu Ludwiga Müllera do úradu ríšskeho biskupa v Nemeckej evanjelickej cirkvi.

Bakalársku prácu som rozdelila do štyroch hlavných kapitol, ktoré sa začínajú weimarským obdobím a končia založením Inštitútu pre výskum a boj so židovskými vplyvmi na nemecký kresťanský život. Prvá časť načrtáva pôvod koreňov antirepublikanizmu v evanjelickej cirkvi, ktorý sčasti ovplyvnil neskoršiu kolaboráciu Nemeckých kresťanov s režimom. Pokiaľ obdobie prvej republiky malo čiastočne sekularizačný charakter, o Tretej ríši sa to nedá celkom povedať. V začiatočných rokoch sa nacionálny socializmus opieral o spoluprácu s cirkvou (ako evanjelickou tak aj pokusom o zblíženie s rímskokatolíckym spoločenstvom), hlavne z dôvodu získania podpory ich veriacich pre stranu NSDAP. Po neúspechoch cirkevnej politiky, ktorým sa venujú ďalšie dve kapitoly prichádza na rad strata záujmu režimu o cirkevné otázky, čo sa prejavilo hlavne v období druhej svetovej vojny. Dôkazom, že skupina Nemeckých kresťanov pomáhala nacionálnemu socializmu s antisemitskou politikou, bol vznik krajinských kancelárií na dokazovanie židovského pôvodu v evanjelických spoločenstvách, alebo dokonca zriadením už spomínaného eisenášskeho inštitútu, ktorému sa venuje záverečná kapitola. Preto aj napriek tomu, že štát ku koncu 30. a začiatkom 40. rokov nevenuje pozornosť cirkevnej otázke akú venoval pred pár rokmi dozadu, hnutie Nemeckých kresťanov stále malo s režimom veľa spoločného. Na rozdiel od štátu, ktorý fyzicky likvidoval Židov, oni sa pokúsili odstrániť judistické pasáže z Biblie spomínaným inštitútom. Vzájomná prepojenosť preto trvala celé obdobie vlády Hitlera v Nemecku.

Mojou tézou je, že existencia skupiny Nemeckých kresťanov vtiahla nacionálny socializmus do vnútorného diania evanjelickej cirkvi a stal sa súčasťou cirkevného boja ako tretí hráč. Vyznávajúca cirkev a aj niektorí poprední členovia strany NSDAP, ako bol napríklad Alfred Rosenberg, odmietali takéto priame zapájanie štátu do cirkevných záležitostí. Skupina Nemeckých kresťanov po škandále v Športovom paláci stála na pokraji rozpadu. Vďaka hradnému mieru, ktorý Hitler nastolil s prichádzajúcou vojnou, sa im podarilo založiť vyššie spomínaný inštitút. Ten bol pokračovaním úspechov prerušených v roku 1933.

¹ Najväčšia evanjelická krajinská cirkev v Nemecku.

Ako metódu práce som si zvolila chronologicko-deskriptívny postup. Začala som weimarským obdobím, kde som načrtla začiatky príklonu k nacionálnemu socializmu. Následne som sa zamerala na vplyv Nemeckých kresťanov na vnútorné dianie v evanjelickej cirkvi a akú úlohu pri tom zohral režim.

1.2 Zhodnotenie odbornej literatúry

Literatúru, ktorá sa zaoberá cirkevným bojom nenájdeme v Českej republike veľmi veľa. Najväčším negatívom je, že tých málo publikácií, ktoré sa tu nachádzajú, sú z obdobia 70. či 80. rokov. Pri písaní práce som preto najviac používala aplikáciu Google Books, kde sú k dispozícii aj tie najnovšie knihy na túto tematiku. Našla som tu publikácie ako napríklad *The Aryan Jesus*² od Susannah Heschelovej, *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*³ od Thomasa Schneidera a dokonca aj také knihy, ktoré sa fyzicky nachádzali v Prahe ako kniha od Stephana Lincka *Kirchliche Amtshilfe*⁴. Najviac mi chýbal prístup k dokumentom skupiny Nemeckých kresťanov a ich cirkevným novinám, *Evangelium im Dritten Reich* (boli vydávané medzi rokmi 1932 až 1938), čo by posunulo prácu iným smerom. V zborníkoch, v ktorých boli publikované ich programy z roku 1932 a 1933, som nenašla ich ďalšie prehlásenia po roku 1933, poprípade ich pozmenené programy. Snažila som sa získať bližšie informácie o nových prvkoch, ktoré zaviedol neskorší vodca hnutia Nemeckých kresťanov Christian Kinder. Ani rozsiahlych Meierových knihách som nemohla nájsť odpoveď na túto otázku a taktiež ani odkaz na dokument, ktorý by mi mohol ďalej pomôcť.

Obdobie evanjelických dejín počas vlády nacionálneho socializmu dá sa povedať, že sú z každého uhla prebádané. Existujú knihy venujúce sa napríklad školstvu, antisemitizmu, Vyznávajúcej cirkvi a Nemeckým kresťanom. Biografických kníh o osobnostiach z tejto evanjelickej radikálnej skupiny, je pomenej. Uvítala by som biografiu o Joachimovi Hossenfelderovi, ktorý stál na čele hnutia v jeho začiatočnom období. Najväčšej osobnosti z radov tohto hnutia sa venuje už vyššie spomenutá Schneiderová kniha o Ludwigovi Müllerovi.

² HESCHELOVÁ S., *The Aryan Jesus*. Princeton University, Oxfordshire 2008.

³ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*. Vandenhoeck a Ruprecht, Göttingen 1993.

⁴ GAILUS M., *Kirchliche Amtshilfe*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008.

Cirkevný historik Kurt Meier publikoval na tému cirkevný boj (Kirchenkampf) už niekoľko kníh. Jeho prvá kniha vyšla v 60. rokoch. Bola to jeho dizertačná práca *Die deutschen Christen*⁵ o hnutí Nemeckých kresťanov. Myslím si, že je to najpodrobnejšie spracovaná kniha o tejto skupine. Autor analyzuje primárne pramene, ako boli napríklad rôzne nimi vydávané noviny. Najväčšie negatívum knihy je, že autor ukončuje svoj výskum rokom 1939, aj keď hnutie existovalo až do konca druhej svetovej vojny. V 70. rokoch publikoval Meier priehľadnú trojzväzkovú publikáciu o cirkevnom boji, *Der evangelische Kirchenkampf*⁶. Opäť autor využíva bohatý poznámkový aparát a okrem všeobecnej analýzy situácie v evanjelickej cirkvi, sa venuje aj krajinským cirkvám. Jednou z ďalších kníh, ktoré sa mi podarilo od tohto autora získať, bola aj kniha *Die Theologischen Fakultäten im Dritten Reich*⁷. Meier sa tu sústredil hlavne na problém Vyznávajúcej cirkvi, ktoré mali na teologických fakultách. Chýba tu zameranie na Nemeckých kresťanov a priblíženie ich činnosti na niektorých univerzitách. Zmieňuje sa tu o nich, ale nie do takej miery akú by som očakávala od tejto knihy.

Na tému antisemitizmu v evanjelickej cirkvi v tomto období publikoval cirkevný historik Wolfgang Garlach knihu *Als die Zeugen schwiegen*⁸. Autor vychádza hlavne z primárnych zdrojov, z ktorých priamo cituje rozsiahle pasáže. V tom vidím najväčší problém opierať prácu o citácie, ktoré svojím rozsahom sa rovnajú autorovmu textu.

Špeciálne spolupráci Nemeckých kresťanov s nacionálnym socializmom sa venujú publikácie od americkej profesorky Susanah Heschelovej *Aryan Jesus* a Manfreda Gaila *Kirchliche Amtshilfe*. Obe knihy boli napísané pred pár rokmi a upozornili na témy, ktoré doposiaľ neboli spracované, alebo sa im nevenovala až taká veľká pozornosť.

Weimarskému obdobiu sa venuje kniha od Kurta Nowaka *Evangelische Kirche und Weimarer Republik*⁹. Kniha obsahuje niektoré nejasnosti a obsahom niekedy odbočuje k histórii republiky na úkor analyzovania vzťahu evanjelickej cirkvi k nej.

Evanjelická cirkev staropruskej únie bola najväčšou cirkvou v spoločenstve. Jej dejinami počas vlády nacionálneho socializmu sa zaoberá zborník *Bekanntnis in Not: Die Evangelische*

⁵ MEIER K., *Die deutschen Christen*. Veb Max Niemeyer, Halle 1964.

⁶ MEIER K., *Kirchenkampf, zv. 1: Der Kampf um die „Reichskirche“*. Veb Max Niemeyer, Halle 1976, *Kirchenkampf, zv. 2: Geseiterte Neuordnungsversuche im Zeichen staatlicher „Rechtshilfe“*, *Kirchenkampf, zv. 3: Im Zeichen des zweiten Weltkrieges*.

⁷ MEIER K., *Die theologischen Fakultäten im Dritten Reich*. De Gruyter, Berlín 1996.

⁸ GERLACH W., *Als die zeugen schwiegen*. Institut Kirche und Judentum, Berlín 1987.

⁹ NOWAK K., *Evangelische Kirche und Weimarer Republik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988.

*Kirche Berlin – Brandenburg im Konflikt mit dem totalen Staat (1933-1945)*¹⁰. Kniha je priehľadné spracovaná. Nevenuje sa len výlučne dejinám spoločenstva v tejto oblasti, ale nastienuje aj situáciu v evanjelickej cirkvi všeobecne. Nakoľko táto krajinská cirkev bola centrum Nemeckých kresťanov, chýba mi tu práca na túto tému.

¹⁰ SCHUPPAN E. (vyd.), *Bekenntnis in Not: Die Evangelische Kirche in Berlin-Brandenburg im Konflikt mit dem totalen Staat*. Wichern, Berlín 2000.

2 Weimarské obdobie

Pre pochopenie udalostí, ktoré sa odohrali v evanjelickej cirkvi počas nacionálneho socializmu, je potrebné skúmať bližšie obdobie Weimarskej republiky. Tu sa sformovala budúca skupina Nemeckých kresťanov a zároveň celá evanjelická cirkev začala na republiku nazerať ako na rušivý faktor.

2.1 Evanjelická cirkev medzi monarchizmom a nacionalizmom

2.1.1 Začiatky sekularizácie a vzťah evanjelickej cirkvi k politickým stranám

Výsledok prvej svetovej vojny sa stal dôležitým medzníkom nielen v histórii Nemecka, ale aj v tunajšom protestantizme. Pád monarchie v roku 1918 spôsobil zánik prepojenia s evanjelickou cirkvou. Dovtedy sa krajinská vláda podieľala na riadení spoločnosti. Týmto krajinské cirkvi zostali bez riadenia. Zo dňa na deň boli ponechané sami na seba, čo na druhej strane prinieslo nepoznané pozitívum voľnosti. Mocenské vákuum cirkiev dlhú dobu nevedela prekonať a využiť vo svoj prospech. Až v roku 1922 sa všetky 28 krajinských cirkvi zjednotilo pod jednu organizáciu Nemecký evanjelický cirkevný spolok (Deutscher evangelischer Kirchenbund).

Stratu ochrancov z vládnych radov pocítilo evanjelické spoločenstvo hneď v najbližšej dobe, keď nemecká dočasná vláda začala vraviť o sekularizačných opatreniach. Prvé koncepty vznikali na Ministerstve kultúry a vzdelávania, ktorý od novembra 1918 viedol Adolph Hoffmann, člen strany Nezávislá sociálnodemokratická strana Nemecka (USPD). Na jeho požiadavku vypracoval Alfred Dieterich (SPD)¹¹ reformný program. Návrh pozostával z dvoch stupňov. Prvým sa malo vyučovanie náboženstva ako povinného predmetu na školách zrušiť, a zároveň aj zredukovať finančné dotácie cirkvám. Zo starej ústavy mala zostať len garancia náboženskej slobody obyvateľstvu. Posledným stupňom malo byť úplne podriadenie cirkví štátu, ktorý by upravila nová ústava. Jeho návrhy hraničili s pojmom sekularizácia, pretože vnímal cirkev ako „súkromné náboženské organizácie pod štátnym dohľadom“.¹² Tento návrh nadväzoval na päťbodový akčný plán (Aktionsplan) z apríla 1918, za ktorým stál samotný budúci minister Hoffmann. V ňom zastával názor, že republika je už v tomto

¹¹ V tom čase pracoval na Ministerstve kultúry a vzdelávania ako odborný poradca pre otázky oddelenia cirkvi od štátu.

¹² WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1977, str. 13.

momente celkom pripravená na plnú sekularizáciu.¹³ Hrozby presadenia týchto konceptov, ktorých sa evanjelické spoločenstvo tak obávalo, umocňovalo aj stanovisko strany SPD, ktorá taktiež vravela o nutnosti oddelenia cirkvi od štátu. To bol práve jeden z ich bodov z Erfurtského programu ešte z roku 1891, takže bolo prirodzené, že zastávali tuto líniu cirkevnej politiky, aj po roku 1918.

Evanjelické spoločenstvo si uvedomovalo absenciu politických strán, ktoré by reprezentovali ich predstavy o postavení cirkvi v štáte. Preto sa začalo intenzívne uvažovať o založení vlastnej politickej strany. Jej úlohou malo byť na parlamentnej úrovni zabrániť presadeniu sekularizačných návrhov. Zlá organizovanosť spôsobila, že evanjelici nevytvorili žiadnu silnú stranu, ktorá by bola schopná dostať sa do parlamentu. Z tohto dôvodu si museli nájsť svojho reprezentanta v existujúcich politických telesách. Konzervatívna Nemecká národná ľudová strana (DNVP) získala väčšinovú podporu evanjelikov, hlavne pre ich záujem o ochranu cirkevných práv.¹⁴ Aj napriek tomu, že veriaci podporovali konkrétnu politickú stranu, riadenie cirkvi oficiálne zostalo neutrálne. Túto situáciu vyjadrovalo heslo, ktoré znelo: „cirkev je politicky neutrálna, ale volí nemeckých nacionálov“.¹⁵

V januári 1919 malo byť vytvorené nové Národné zhromaždenie. Voľby nepriniesli žiaden veľký úspech strane DNVP. Získali len niekoľko desiatok kresiel v parlamente a tým nemohli prevýšiť 165 členov SPD v ňom. Celkovo táto víťazná strana získala 37,90 % oproti 10,30%, ktoré získala strana DNVP.¹⁶ Výsledok týchto volieb jasne stanovil riešenie cirkevného problému a to smerovalo k naplneniu sekularizačných plánov.

Onedlho bolo oddelenie cirkvi od štátu priamo implikované do novej ústavy v auguste 1919. Jej tretí oddiel (135. až 141. článok) sa venoval práve cirkevnej otázke. V poradí 137. článok v prvom odstavci vravel, že ruší vládu nemeckých štátov a miest (landesherrliche Kirchenregiment) nad evanjelickými cirkvami.¹⁷ Štát si ponechal právo rozhodovať o vyučovaní náboženstva na školách, ktoré sa stalo nepovinným predmetom. Ale cirkvi aj naďalej zostali niektoré privilégia. Zostalo jej napríklad právo vlastníť majetok, možnosť určiť konkrétne dni ako cirkevné sviatky, vykonávať cirkevné sviatosti vo vojenských

¹³ NOWAK K., *Evangelische Kirche und Weimarer Republik*, str. 24.

¹⁴ Tamtiež, str. 28.

¹⁵ WEHLER Hans U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* zv. 4, str. 437.

¹⁶ LEMO, *Die Wahlen zur Nationalversammlung*. Deutsches historisches Museum, Berlín, <http://www.dhm.de/lemo/html/weimar/innenpolitik/wahlen/index.html>, 22.1.2010.

¹⁷ Nemecky: „Die auf Gesetz, Vertrag oder besonderen Rechtstiteln beruhenden Staatsleistungen an die Religions- gesellschaften werden durch die Landesgesetzgebung abgelöst. Die Grundsätze hierfür stellt das Reich auf.“

a väzenských zariadeniach a zároveň jej bola ponechaná cirkevná daň (137/6),¹⁸ preto weimarská sekularizácia nepriniesla plné oddelenie štátu od cirkvi, tak ako to fungovalo v tom čase vo Francúzsku.¹⁹

Po zafixovaní vzťahu štátu s cirkvami v ústave, nasledovalo jeho vymedzenie s jednotlivými krajinskými cirkvami prostredníctvom tzv. cirkevných zmlúv (Kirchenverträgen), ktorými boli garantované práva evanjelickej cirkvi v danej krajine Nemecka. Každé spoločenstvo stálo tu ako samostatný subjekt, to znamená, že podpisovali tieto zmluvy samostatne. Podľa nich teologické fakulty mali zostať štátne, ale cirkev mala možnosť rozhodovať o obsadení jednotlivých katediér. Na druhej strane štát mohol obsadzovať cirkevné posty (tzv. politická klauzula) do orgánov spoločenstva svojimi kandidátmi. Na túto formulu pozerala cirkev len s nedôverou.²⁰

Zväčšujúce sa problémy, ktoré priniesla hospodárska kríza, mali za následok, že obyvateľstvo sa začalo k Weimarskej republike staviať negatívne, vrátane evanjelického spoločenstva a ich veriacich,²¹ ktorí sa čoraz viac začali tuhšie prikláňať k podpore monarchistickej DNVP. Vzhľadom k neustálej opozičnej pozícii strany, stratili napokon záujem ju naďalej podporovať. Z popudu zvyšujúcej sa nespokojnosti sa opäť uvažovalo o vytvorení evanjelickej strany. Keďže tento návrh prišiel od krajinských cirkví, vzniklo niekoľko samostatných strán. Táto nejednotnosť bola jednou z príčin, prečo tieto politické zoskupenia vo voľbách neuspeli. Najvýraznejšími evanjelickými stranami boli napríklad protestantsko-konzervatívna strana *Kresťansko-sociálna služba ľudu (Christlich-Sozialen Volksdienst, skratka CSVD)*, ktorá najviac získala podporu v južných častiach krajiny a ďalšou významnou stranou bola *Nemecká reformovaná strana (Deutsche Reformationspartei)*. Najväčší úspech zožala strana prvá strana, ktorá vo voľbách v roku 1930 získala 14 mandátov.²²

V posledných rokoch Weimarskej republiky sa medzi evanjelickými farármi rozšírila ideológia komunizmu. Takýmto farárom bol aj Paul Piechowski²³, ktorý sa pokúsil o jeho rozšírenie v spoločenstve.²⁴ Cirkevné vedenie odmietalo prelomenie oficiálnej politickej

¹⁸ NOSS P., *Evangelische Kirche im Übergang zum „Dritten Reich“*, In: SCHUPPAN E., *Bekenntnis in Not*. Wichern, Berlín 2000, str. 22.

¹⁹ WALLMANN J., *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Mohr Siebeck, Tübingen 2006, str. 263.

²⁰ NOSS P., *Evangelische Kirche im Übergang zum „Dritten Reich“*, In: SCHUPPAN E., *Bekenntnis in Not*, str. 26.

²¹ Tamtiež, str. 23.

²² LEMO, *Christlich-Sozialer Volksdienst*, <http://www.dhm.de/lemo/html/weimar/innenpolitik/csvd/index.html>, 17.5.2010.

²³ Bol najvýraznejšou postavou z evanjelických farárov, ktorí podporovali komunizmus.

²⁴ WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*, str. 71.

neustrannosti už len z dôvodu jasného ateizmu tejto strany. Dokonca dospeli k záveru, že takíto farári, ktorí sa prikláňajú ku komunizmu, nemôžu vykonávať duchovnú činnosť.²⁵ Strany DNVP a KPD boli jedinými stranami, ktoré chceli využiť náboženský faktor v politickom boji. Opačne sa k tom postavili strany ako SPD s USPD. Tie zastávali neutralitu v náboženských otázkach. Vierovyznanie chápali ako súkromnú záležitosť každého jednotlivca.

2.1.2 Vnútorá reforma evanjelického spoločenstva a cesta k zmiereniu so štátom

Po prehre v prvej svetovej vojne a zrušením monarchie sa evanjelická cirkev musela organizačne prispôbiť novým podmienkam. Pred schválením ústavy v roku 1921 sa objavili rozpory o predstavách fungovania spoločenstva, ktoré malo mať charakter ako zoskupenie krajských cirkvi, alebo malo dôjsť k ich zjednoteniu. Dokonca sa niekde objavovali aj myšlienky zavedenia postu ríšskeho biskupa pre celú evanjelickú cirkev.²⁶ Nakoniec sa presadila myšlienka riadenia evanjelickej cirkvi na federalizačnom princípe. Tak v roku 1922 vznikol *Nemecký evanjelický cirkevný spolok* (*Deutscher evangelischer Kirchenbund*, skratka DEK), ktorý zastrešoval 28 krajských cirkví. To bol posledný krok, ktorý vyriešil vzniknuté problémy s rozpadom monarchie.

Evanjelická cirkev sa vo weimarskom období riadila cirkevnou ústavou, ktorú prijal druhý cirkevný snem v Stuttgarte, ktorý zasadal medzi 11. a 15. septembrom 1921. Jej prijatie bolo priamou reakciou na štátom nastolené nové podmienky. Do spoločenstva sa zaviedol parlamentný princíp. Hlavnými orgánmi sa tak stali *Cirkevná spolková rada* (*Kirchenbundesrat*), v ktorej boli zastúpené všetky krajské cirkvi, ďalším bol *Cirkevný snem* (*Kirchentag*) s 210 volenými členmi a posledným *Cirkevný výbor* (*Kirchenausschuss*).²⁷ Zároveň ústavou získal krajský cirkevný snem veľké právomoci.²⁸

Koncom 20. rokov evanjelická cirkev začala postupne meniť svoj postoj k Weimarskej republike, ktorý sa zhoršil hlavne pre neschopnosť vlády riešiť následky hospodárskej krízy. V roku 1929 sa spoločenstvo dokonca zúčastnilo na oslavách vzniku štátu. Otázka zapojenia sa na spomienkových slávnostiach vyvolali v samotnom Nemeckom evanjelickom cirkevnom

²⁵ WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*, str. 72.

²⁶ NOSS P., *Evangelische Kirche im Übergang zum „Dritten Reich“*, In: SCHUPPAN E., *Bekenntnis in Not*, str. 26.

²⁷ Organizačnú schému nájdeme v: SCHUPPAN E., *Bekenntnis in Not*, str. 424-425.

²⁸ RITTBERGER-KLAS K., *Kirchenpartnerschaften im geteilten Deutschland*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006, str. 150.

spolku rozpory. Jeho prezident, Hermann Kapler, na jednom zhromaždení vyzdvihoval pevnú pôdu, ktorú priniesla republika po revolučnom roku 1918. Predseda Rýnskej provinčnej synody tu napádal republiku a obviňoval ju, že je viac absolutistická ako bola monarchia.²⁹ Tým sa zdalo, že evanjelická cirkev nemala ani ku koncu 20. rokov jednotný názor na vymedzenie vzťahu k republike.

2.2 Začiatky formovania dvoch skupín Nemeckých kresťanov

Nacionalistické ovzdušie v 20. rokoch vo Weimarskej republike viedlo k vzniku dvoch evanjelických skupín, ktoré sa plne priklonili k ideológii nacionálneho socializmu. Prvá mala centrum v Durínsku, ktoré môžeme nazvať ako kolískou evanjelického nacionalizmu. Druhé vzniklo v hlavnom meste, v Berlíne, a bolo umelo vytvorené stranou NSDAP. Ich aktivity neboli postihované orgánom DEK, pretože cirkevná ústava z roku 1922 neprisúdila najvyššiemu krajiniskému farárovi³⁰ (Landesoberpfarrer) možnosť postihovať tieto skupiny.

V roku 1927 evanjelickí kňazi Siegfried Leffler (1900-1983) a Július Leutheuser (1900-1942) opustili krajiniskú cirkev Bavorska pre nacionalistické zmýšľanie a odmietanie vtedajšej teológie a začali pôsobiť v spoločenstve Wieratal v meste Altenburgu (Durínsko). Za krátky čas získali mnoho prívržencov, hlavne z radov roľníkov a remeselníkov. Kňazi kázali, namiesto náboženských problémov, o rasovej otázke a boji Adolfa Hitlera.³¹ Dokonca stáli za vznikom ozbrojenej skupiny *Wieratal*,³² ktorá bola podriadená samotnej SA. Ich aktivity smerovali skôr do politického poľa ako do náboženského. Takto sa postupne formovalo *Cirkevne hnutie Nemeckých kresťanov* (*Kirchenbewegung Deutschen Christen*, skratka KDC).

Korene druhého hnutia môžeme hľadať v strane NSDAP a ich snahe o zneužitie náboženského faktora v populistickej politike začiatkom 30. rokov. Už v januári roku 1932 si nacisti uvedomovali dôležitosť³³ nastavujúcich cirkevných volieb v pruskej evanjelickej krajiniskej cirkvi.³⁴ Preto 6. júna 1932 umelo vytvorili skupinu *Hnutie viery Nemeckých kresťanov* (*Glaubensbewegung Deutschen Christen*, skratka GDC) v spolupráci s evanjelickým farárom Joachimom Hossenfelderom (1899-1976). Týmto krokom prelomili

²⁹ WRIGHT J., *Über den Parteien, die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*, str. 91.

³⁰ Od roku 1933 bol tento post premenovaný na krajiniský biskup (Landesbischof).

³¹ MEIER K., *Die deutschen Christen*. Veb Max Niemeyer, Halle 1964, str. 4.

³² Tamtiež, str. 3.

³³ Podľa príslovia „Wer Preussen besitzt, besitzt Deutschland“. SCHERFFIG W., *Junge Theologen im „Dritten Reich“*. Neukirchener 1989, str. 5.

³⁴ MEIER K., *Der Evangelische Kirchenkampf, zv. 1: Der Kampf um die „Reichskirche“*, str. 57.

svoju dlhoročnú neutralitu v cirkevných otázkach. Hlavným iniciátorom vzniku tejto skupiny bol Wilhelm Kube (1887-1943), šéf pruskej frakcie strany NSDAP. On už v roku 1930 poveril farárov Friedricha Wieneckeho a Karla Eckerta úlohou získania vplyvu v evanjelických spoločenstvách pre stranu. Voľby do pruskej krajinskej cirkvi sa uskutočnili v dňoch 12. až 14. novembra 1932. Nepraktizujúci veriaci v strane NSDAP mali prikázané sa ich zúčastniť. Dokonca aj katolícki veriaci sa usilovali o zapísanie sa do listiny voličov.³⁵ Predvolebná kampaň zožala úspech. Hnutie viery Nemeckých kresťanov získali jednu tretinu hlasov³⁶ a tým aj cestu k získaniu moci v celej pruskej evanjelickej cirkvi.

Úspechy slávil aj Cirkevne hnutie. V durínskych voľbách z dňa 22.1.1933 získali väčšinu odovzdaných hlasov. Týmto sa stali najsilnejšou frakciou v krajinskom cirkevnom sneme. Durínski Nemeckí kresťania sa postupne v roku 1933 začlenili do berlínskej skupiny a boli jeho súčasťou do konca roka, pokiaľ hnutie neotriasli udalosťou z berlínskeho Športového paláca, kde boli podkopané teologické základy náboženstva.

³⁵MEIER K., *Der Evangelische Kirchenkampf*, zv. 1, str. 62.

³⁶Tamtiež, str. 63.

3 Úspechy Nemeckých kresťanov

3.1 Vplyv nástupu Hitlera na evanjelickú cirkev

Po prevzatí moci nacistami v januári v roku 1933 evanjelické spoločenstvo očakávalo zmenu cirkevnej politiky. Hitler vo vládnom prehlásení z dňa 23. marca vrazil o náboženstve ako základnom faktore na udržanie národa. Zároveň bol presvedčený, že cirkevné práva nemajú byť štátom obmedzované.³⁷ Táto fáza pokusu o prelomenie sekularizácie z weimarského obdobia, smerovala k vytvoreniu evanjelickej ríšskej cirkvi a následne podpísaniu konkordátu medzi rímskokatolíckou cirkvou a Nemeckom. U protestantov chcela strana NSDAP získať vplyv prostredníctvom skupiny Nemeckých kresťanov. Získať katolíkov na stranu nacistov bolo veľmi ťažké, hlavne z dôvodu fungovania opozičnej strany Centrum (Zentrum) a Bavorskej ľudovej strany (BVP).

Vďaka neexistencii jedného riadiaceho centra v evanjelickej cirkvi, sa Hitlerovi v priebehu niekoľkých mesiacov podarilo toto spoločenstvo narušiť. Prostredníctvom skupiny Nemeckých kresťanov malo dôjsť k zjednoteniu cirkvi a zavedenie vodcovského princípu v nej. Ich vodca Joachim Hossenfelder definoval ríšsku cirkev ako zjednocujúcu inštitúciu Nemeckých kresťanov árijskej rasy, ktorá by mala byť postavená na rasistických kritériách. Tento pohľad na nové usporiadanie evanjelickej cirkvi bol prvýkrát nastienený v desiatich *Základných bodov* programu GDC z mája 1932. V roku 1933 došlo k zrealizovaniu tejto myšlienky vďaka zmene politickej situácie.

V dňoch 3. až 5. apríla, čiže dva týždne po Hitlerovom vládnom prehlásení, prebehlo v Berlíne 1. ríšske zhromaždenie Hnutia viery Nemeckých kresťanov. Na ňom prvýkrát oficiálne vyslovili požiadavku vytvorenia ríšskej cirkvi (Reichskirche) a vzniesli protest proti Nemeckému evanjelickému cirkevnému spolku. K nacionálnemu socializmu sa prihlásili referátom, v ktorom odznela veta: „Štát Adolfa Hitlera volá cirkev, a ona jeho volanie nasleduje“.³⁸

Dokonca aj z iných strán sa začalo vravieť o potrebe nového organizačného konceptu. Uvažovanie nezostalo len pri rečiach a Hermann Kapler, prezident Nemeckého evanjelického cirkevného spolku, onedlho dal súhlas na prípravu novej cirkevnej ústavy, ktorá by formálne zaviedla túto reformu.³⁹ Tento krok urobil len pod podmienkou, že takto vznikla ríšska cirkev

³⁷ KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit, 2. časť. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vlyun 1989, str. 114.

³⁸ MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie*, zv. 28. De Gruyter Berlín 1997, str. 50.

³⁹ KÜHL-FREUNDENSTEIN O., *Evangelische Religionspädagogik*. Königshausen & Neumann, Würzburg 2003, str. 140.

bude postavená na teologicky akceptovateľných základoch.⁴⁰ Hneď nato sa objavil spor okolo nejednotnosti predstáv oboch táborov o jej uskutočnení.

Podľa historika Scholdera bolo berlínske stretnutie Nemeckých kresťanov príčinou následnej schôdzky Hitlera a jeho priateľa Ludwiga Müllera (1883-1945, konzervatívne krídlo GDC), evanjelického farára z Königsbergu, hneď nasledujúci deň po skončení berlínskeho zhromaždenie Nemeckých kresťanov. Výsledkom ich rokovania bolo poverenie farára za vodcovho radcu pre cirkevné záležitosti. Z tohto postu mal vytvoriť pôdu pre vznik ríšskej cirkvi.⁴¹ Dôvod, prečo Hitler si musel nájsť takého experta, bola existencia jeho neistoty v cirkevných otázkach. Zároveň mal spojiť predstavy strany s požiadavkami Nemeckých kresťanov. Pre existujúce nezhody túto úlohu nemohol zveriť ani vodcovi Nemeckých kresťanoch, len svojmu starému priateľovi.⁴² Hossenfelder sa nestal vhodným kandidátom na tento post pre napätia medzi nim a Müllerom. Ich odlišnosť bola postavená na Hossenfelderovom odmietaní Müllerovej ochoty spolupracovať s oficiálnymi reprezentantmi evanjelickej cirkvi.⁴³ Hitler zároveň poveril Ministerstvo vnútra zaoberať sa organizačnou reformou evanjelického spoločenstva. V tomto období sa konkrétnejšie začalo vravieť o novej cirkevnej ústave a zriadení funkcie ríšskeho biskupa.⁴⁴ Návrh vzniku tohto nového úradu prijali aj Nemeckí kresťania. Sami to navrhovali v desiatich *Základných bodov pre cirkev (Kirchengrundsätze)*, ktoré zverejnili 5. mája 1933. Okrem požiadavky vzniku jednotnej ríšskej cirkvi, sa tu objavuje aj nutnosť obmedzenia jej členov na výlučne kresťanov árijskej rasy. Navrhovali aj usporiadanie referenda dňa 31. októbra, ktoré by rozhodlo o reforme.⁴⁵

Na druhej strane z popudu DEK oficiálne začal pracovať Kaplerov výbor. Jeho hlavným cieľom bolo pripraviť pôdu pre prijatie novej cirkevnej ústavy a vymenovanie prvého ríšskeho biskupa. Na spoločných rokovaniach z dňa 16. až 20. mája, v kláštore Loccum pri Hannoveri, sa dohodli na podmienkach jeho obsadenia. Na tejto schôdke sa objavil aj Müller, ako reprezentant vládnej strany. Navrhoval, aby bolo štátu pridelené pravo obsadiť do tejto pozície vlastného kandidáta. Evanjelické vedenie odmietlo tieto predstavy o spôsobe výberu hlavy cirkvi. Na nadväzujúcej májovej konferencii v Eisenachu, si DEK sama zvolila nového ríšskeho biskupa. Hlasovanie dopadlo v prospech evanjelického teológa Friedricha von Bodelschwingha (1877-1946). Získal podporu jedenástich krajinských cirkvi, len osem sa

⁴⁰ KÜHL-FREUNDENSTEIN O., *Evangelische Religionspädagogik*, str. 141.

⁴¹ MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie*, zv. 28, str. 50.

⁴² V kontakte boli už od polovice 20. rokov.

⁴³ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*. Vandenhoeck a Ruprecht, Göttingen 1993, str. 112.

⁴⁴ Tamtiež, str. 103.

⁴⁵ MEIER K., *Die deutschen Christen*, str. 20.

vyjadrilo proti navrhovanému kandidátovi.⁴⁶ Takto sa dňa 27. mája ujal novovzniknutého postu a zároveň boli na neho prenesené kompetencie Nemeckého evanjelického cirkevného spolku.

3.2 Vzťah strany NSDAP k cirkvám

Postoj strany NSDAP k cirkvám sa z politického dôvodu menil. V 20. rokoch v tejto otázke zastávali neutralitu. Program strany z 24. februára 1920 v 24. bode vravel: „Žiadame slobodu všetkým náboženstvám v štáte, do tej miery pokiaľ ho neohrozujú ...“.⁴⁷ Zároveň strana zastávala tzv. pozitívne kresťanstvo (positives Christentum), čo znamenalo, že sa neviazala na žiadne konkrétne vyznanie. Podobne vyznieval aj *Mein Kampf*. V ňom vravel Hitler, že vodca sa nemá zaoberať náboženskými otázkami, pretože to nepatrí do politiky. Týmto Hitler odmietol oslabovať stranu náboženskými spormi. To neskôr prelomil aktívnym zapojením sa do cirkevnej politiky.

Nestrannosť v cirkevných otázkach strany prelomil v roku 1930 Alfred Rosenberg knihou *Mýtus dvadsiateho storočia (Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts)*, ktorá sa negatívne postavila k náboženstvu. Strana NSDAP sa od toho dištancovala a až do roku 1937 bolo toto dielo označované ako subjektívny postoj autora, ktorý nevyjadroval názory strany.⁴⁸ Rosenberger bol predstaviteľom prúdu v strane, ktorá stala proti zasahovaniu štátu do cirkvi.

Zároveň aj ďalší nacistický politik Hermann Göring začal napádať cirkev a obviňovať ju zo spolupráce s marxizmom.⁴⁹ To malo byť hlavným argumentom pre nacistické antikresťanstvo. Jeho názory nemohli súhlasiť s ateistickým podtónom marxistickej ideológie. K týmto záverom došiel hlavne pre rozširovanie komunizmu medzi evanjelickými teológmi a kritike Vatikánu na dianie v štáte.

Začiatkom 30. rokov začala byť cirkevná otázka atraktívna hlavne pre možnosť získania prívržencov z radov veriacich. Strana sa stala spoluzakladateľom evanjelickej skupiny Hnutie viery Nemeckých kresťanov. Ich úspechmi z roku 1933, ktoré budú popísané v nasledujúcej podkapitole, sa zdalo, že strana vsadila na dobrú kartu. Novembrové udalosti odvrátili režim od nádeje pohltienia evanjelickej cirkvi a prostredníctvom ríšskeho biskupa ju

⁴⁶ BUCHHEIM H., *Glaubenskrise im Dritten Reich*, str. 101.

⁴⁷ Citované podľa: THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*. Calwer, Stuttgart 1982, str. 17.

⁴⁸ IBER H., *Christlicher Glaube oder rassistischer Mythos*. Peter Lang, Frankfurt am Main 1987, str. 132.

⁴⁹ MESSADIE G., *Občenné dějiny antisemitismu*. Práh, Praha 2000, str. 282.

ovládnuť. Opäť sa začalo uvažovať o Rosenbergerových predstavách o oddelení cirkvi od štátu.⁵⁰ K nemu nakoniec nedošlo a štát s časťou evanjelickej cirkvi spolupracoval aj naďalej.

3.3 Nemeckí kresťania pri moci

Situácia v evanjelickej cirkvi sa od momentu zvolenia Friedricha von Bodelschwingha za nového ríšskeho biskupa začala vyvíjať v neprospech Nemeckých kresťanov. Režim v tomto momentu zasiahol do jej vnútorných záležitostí. Štátny komisár (Staatskommissar) pre záležitosti evanjelickej cirkvi v Prusku, August Jäger⁵¹ (člen GDC), odobral novému ríšskemu biskupovi, mesiac po jeho zvolení, právo nad riadením cirkvi. Zároveň prepustil niektorých úradníkov z pruskej krajinskej cirkvi a nahradil ich prívržencami Nemeckých kresťanov. Taktiež založil výbor, ktorého úlohou bolo vypracovať novú ústavu evanjelického spoločenstva. Kvôli neprestávajúcim protestom proti týmto opatreniam, prezident Hindenburg naliehal na kancelára, aby v čo najkratšej dobe vyriešil situáciu. Riešením malo byť vypísanie nových cirkevných volieb, ktoré privítali aj Nemeckí kresťania. Ich možným víťazstvom by sa im podarilo získať právo nad rozhodovaním o ďalšom smerovaní cirkvi.

Základom pre novú ríšsku cirkev sa stala nová cirkevná ústava, ktorá bola prijatá dňa 11. júna Zrušila Nemecký evanjelický cirkevný spolok a nahradila ho *Nemeckou evanjelickou cirkvou* (*Deutsche evangelische Kirche*, skratka taktiež DEK).⁵² Následne článok 5. vrel o 23. júli ako najbližšom možnom termíne prebehnutia volieb do celonemeckých cirkevných orgánov spoločenstva. Poprípade mal byť stanovený iný termín v časovom obmedzení do augusta roku 1933.

Nemeckí kresťania s pomocou strany NSDAP rozvinuli úspešnú predvolebnú kampaň. V straníckom denníku uverejnila strana list Hitlera Ludwigovi Müllerovi, ktorý stal v tom čase na čele Nemeckých kresťanov, kde ďakoval jemu aj jeho skupine za prínos náboženskému životu Nemecka.⁵³ Dôležitú váhu mal aj kancelárov prejav v rozhlase tesne pred voľbami, kde nabádal veriacich k podpore tohto hnutia. Zároveň každý člen strany evanjelického vyznania mal nariadené zúčastniť sa volieb a voliť stranou preferovanú skupinu.⁵⁴

⁵⁰ IBER H., *Christlicher Glaube oder rassistischer Mythos*, str. 133.

⁵¹ August Jäger na túto pozíciu bol dosadený štátom, podľa tzv. politickej klauzuly z cirkevnej zmluvy s krajinskou cirkvou Pruska a štátu z roku 1931.

⁵² BECKER W. a kol., *Die Kirchen in der deutschen Geschichte*. Köner, Stuttgart 1996, str. 530.

⁵³ MEIER K., *Der Evangelische Kirchenkampf*, zv. 1, str. 105.

⁵⁴ Tiež, *Die deutschen Christen*, str. 25.

Ako konkurujúca skupina sa vo voľbách objavila *Evanjelium a cirkev* (*Evangelium und Kirche*). Pod týmto novým názvom sa skrývalo *Mladoreformátorske hnutie* (*Jungreformatorische Bewegung*)⁵⁵, ktoré vzniklo v máji v roku 1933 a neskôr sa stalo súčasťou Vyznávajúcej cirkvi. Pred voľbami bolo hnutie sledované políciou a nemohlo plne rozvinúť svoju predvolebnú kampaň.⁵⁶ Štát im zakázal rozširovať letáky a dokonca jeden z ich hlavných reprezentantov mal byť uväznený.⁵⁷

Voľby prebehli v riadne stanovenom termíne, t. j. 23. júla, s očakávaným víťazstvom Nemeckých kresťanov, ktorí tak získali väčšinu v cirkevných úradoch. Týmto si zabezpečili vďaka vládnej podpore moc nad evanjelickou cirkvou v celom Nemecku.

Po víťazstve Nemeckých kresťanov v celonemeckých evanjelických voľbách sa členovia tejto skupiny v staropruskej synode pokúsili o prijatie árijského paragrafu do právneho poriadku evanjelickej cirkvi. Táto tzv. hnedá synoda (Braune Synode) prijala 5. septembra sporný paragraf. Okrem toho bol vymenovaný novým ríšskym biskupom evanjelický farár Ludwig Müller, Hitlerov poradca pre cirkevné záležitosti a vodca Nemeckých kresťanov. Jeho prvé kroky viedli k zvolaniu nového Duchovného ministerstva (Geistliches Ministerium). Zároveň vyhlásil, že evanjelická cirkev podporuje skupinu Nemeckých kresťanov a zdôrazňoval nutnosť jednoty cirkvi.

3.4 Zhromaždenie v Športovom paláci a jeho následky

V druhej polovici roka 1933 sa stranícky záujem o evanjelické otázky vytrácal zároveň radikálni členovia GDC boli nespokojný so smerovaním ich hnutia. K jeho obnove mala napomôcť demonštrácia sily Nemeckých kresťanov na zhromaždení v Športovom paláci v Berlíne, ktoré sa konalo 13. novembra 1933. Stretnutia sa zúčastnilo približne 20 000 prívržencov Nemeckých kresťanov.⁵⁸

S hlavným referátom o národnom poslaní Luthera predstúpil Reinhold Krause (1893-1980), vodca berlínskych Nemeckých kresťanov. Podľa neho im tento reformátor zanechal úlohu dokončenia reformácie v Tretej ríši.⁵⁹ Kritizoval tu základy kresťanstva ako neakceptovateľného znaku židovského vplyvu, preto navrhoval odstránenie Starého

⁵⁵ SCHÖNHERR A., 1933 – Jahr der Machtkämpfe und Illusionen, In: SCHUPPAN E., Bekenntnis in Not, str. 103.

⁵⁶ THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 21.

⁵⁷ Tamtiež, str. 33.

⁵⁸ MEIER K., *Der Evangelische Kirchenkampf*, zv. 1, str. 132.

⁵⁹ BECKER W. a kol., *Die Kirchen in der deutschen Geschichte*, str. 530.

testamentu a úpravu Nového, ktoré by boli základom pre novú ríšsku cirkev.⁶⁰ Najviac rozruchu spôsobili jeho slová, kde napadol Ludwiga Müllera. Presne zneli: „Nedáme si vnucovať žiadnych vodcov, ktorých musíme odmietnuť, pretože nedôverujeme ich podpore nacionálnemu socializmu a nemeckej viery.“⁶¹ Svojím príhovorom napadol samotnú podstatu základov, na ktorých bola cirkev postavená a aj osobu ríšskeho biskupa.

Zhromaždene v Športovom paláci prinieslo katastrofálne následky pre Hnutie viery Nemeckých kresťanov. Ako prví protestovali proti Krausovým prehláseniam bratia Martin a Wilhelm Niemöllerovci, zakladatelia skupiny Ochranné združenie farárov (Pfarrernotbund), ktorá sa sformovala po prijatí árijského paragrafu pruskou krajinskou synodou. Bratia predali protestný list, hneď nasledujúci deň po berlínskom zhromaždení Nemeckých kresťanov, ríšskemu biskupovi Ludwigovi Müllerovi. V ňom žiadali ukončenie jeho spolupráce s touto radikálnou skupinou, zrušenie árijského paragrafu v Prusku a suspendovanie z cirkevných pozíc Nemeckých kresťanov.⁶²

Ríšsky biskup musel kvôli tomuto negatívnemu ohlasu pozmeniť plány zavedenia árijského paragrafu v celej evanjelickej cirkvi.⁶³ Dňa 16. novembra vydalo Cirkevné ministerstvo zákon o úradníkoch v DEK. Tento anuloval platnosť árijského paragrafu vo všetkých krajinských cirkvách, v ktorých bol zavedený.⁶⁴ Ríšsky biskup zároveň prerušil kontakty s Nemeckými kresťanmi a prepustil Reinholda Krausa z jeho cirkevných pozíc, tým stratil členstvo v krajinskej a generálnej synode.

Najviac berlínske udalosti ovplyvnilo hnutie Nemeckých kresťanov, ktoré sa dostalo do fázy totálneho rozpadu. Od GDC sa odtrhla durínska vetva. Následne pre spory došlo k odtrhnutí Bavorčanov.⁶⁵ Aj teologickí profesori zvažovali výstup z hnutia a mnohí tak aj urobili. Došlo dokonca k zrušeniu *Bojového spolku študentov (Studentenkampfbund)*, v ktorom sa združovali prívrženci tohto hnutia na univerzitách.⁶⁶ Nemeckí kresťania začali pôsobiť už len na lokálnej úrovni.

⁶⁰ MÜLLER-LUCKNER E.a kol., *Zwischen "nationaler Revolution" und militärischer Aggression*, str. 66.

⁶¹ Preklad autora z nemčiny. V originali: „Wir lassen uns keine Führer aufzwingen, die wir innerkirchlich ablehnen müssen, weil wir weder zu ihrem Nationalsozialismus noch zu ihrem deutschen Glauben das rechte Vertrauen haben.“

⁶² SCHÖNHERR A., 1933 – Jahr der Machtkämpfe und Illusionen, In: SCHUPPAN E., *Bekenntnis in Not*, str. 117.

⁶³ RÖHM E, *Juden, Christen, Deutschen*, str. 223.

⁶⁴ MEIER K, *Die deutschen Christen*, str. 42.

⁶⁵ Tiež, *Der Evangelische Kirchenkampf*, zv. 1, str. 138.

⁶⁶ Tiež, *Die deutschen Christen*, str. 50.

3.5 Programy hnutia Nemeckých kresťanov

Skupina Nemeckých kresťanov, ktorá sa sformovala v priebehu roka 1932, bola syntézou kresťanstva a nacionálneho socializmu. Prvý program hnutia bol vypracovaný jej vodcom Hossenfelderom a zverejnený 6. júna 1932. V ňom odmietali parlamentarizmus v evanjelickom spoločenstve a videli sa ako jeho jedným reprezentantom. Objavili sa tu aj myšlienky strany NSDAP a to v prebratí ich rasizmu a nacionalizmu.

Dňa 16. mája 1933 bol zverejnený nový program hnutia Nemeckých kresťanov, za ktorým stalo konzervatívne krídlo. Na jeho vypracovaní sa podieľal aj samotný budúci ríšsky biskup s durínskym teológom Karlom Fezerom (1891-1960). Následné ich Hossenfelder pod nátlakom štátu podpísal a odstúpil zo svojho postu, ktorý ponechal Müllerovi.⁶⁷ O deň neskôr bol publikovaný v novinách *Täglichen Rundschau* článok s názvom *Nástup Nemeckých kresťanov je ukončený (Der Aufmarsch der Deutschen Christen beendet)*.⁶⁸ Informovalo o zmene pozíc v hnutí, čo by malo znamenať aj koniec ich pravicového príklonu.

Umiernené krídlo Nemeckých kresťanov sa rozhodlo pozmeniť program, aby mohlo byť tak reálnejšie získať vplyv v evanjelickej cirkvi. Preto vynechali zmienku o židovskom probléme. Pokiaľ prvý program videl judaizmus ako nebezpečenstvo,⁶⁹ v druhom odmietali len cudzie vplyvy na ich národ a cirkev, ale argumentovali to tým, že sa tak udržuje Bohom nastolený poriadok.⁷⁰ Podobne sa pozmenil aj pohľad na misiu náboženstva, ktoré sa v obidvoch verziách viaže na národ, ale v ponímaní pozmeneného konceptu je súčasťou „svetovej misie protestantstva“. Obidve programy sa zhodujú v požiadavkách zriadenia jednotnej ríšskej cirkvi, ktorá by bola riadená jednou osobou. Konkrétnejšie druhý koncept žiadal novú cirkevnú ústavu a zmenu volebného systému, ktorý by ale nepozostával na demokratických princípoch. Po Hitlerovom vládnom prehlásení z marca 1933, sa cirkvám naskytila možnosť spolupráce so štátom. Nemeckí kresťania si uvedomovali, že ju režim bude v najbližšom období potrebovať. Jej úlohou v tejto symbióze malo byť „dať nemeckým cirkvám formu, ktorá bude schopná nemeckému národu slúžiť a sprostredkovať im evanjelium Ježiša Krista.“⁷¹

Zmena programu skupiny a jej smerovanie k zdanlivému ustupujúcemu radikalizmu, podkopalo berlínske zhromaždenie hnutia z 13. novembra 1933. Príhovor ríšskeho biskupa

⁶⁷ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*, str. 112.

⁶⁸ WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*, str. 208.

⁶⁹ THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 25.

⁷⁰ KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit, 2. časť. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vlyun 1989, str. 119.

⁷¹ Tiež, *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, str. 120.

nepriniesol také pohoršenie, ako reč vodcu berlínskych Nemeckých kresťanov, Reinholda Krausa. Programová línia ku koncu roku 1933 musela byť opäť pozmenená. Podľa predstáv nového vodcu Nemeckých kresťanov Christina Kindera, mal byť radikalizmus prekonaný a hnutie chcel premeniť v bezpolitický spolok, ktorý mal byť oporou pre ríšskeho biskupa.⁷² Takto sa ciele Nemeckých kresťanov menili v krátkej dobe.

3.6 Evanjelický antisemitizmus

3.6.1 Korene antisemitizmu v evanjelickej cirkvi

Odpor voči židovstvu bol jeden zo spoločných znakov, ktorý spájal časť vtedajšej evanjelickej cirkvi a nacionálny socializmus. Evanjelický antisemitizmus sa neobjavil v 20. rokoch 20. storočia, ale existoval tu už od dôb Martina Luthera. Ten ku koncu svojho života začal písať protižidovské diela. Jeho postoj veľmi ovplyvnilo vtedajšie antisemitské prostredie a taktiež minimálne kontakty so samotnými Židmi.⁷³ Na prelome 30. až 40. rokoch 16. storočia publikoval knihu *O Židoch a ich klamstvách* (*Juden und ihren Lügen*, 1543), ktoré je príkladom stredovekého antisemitizmu teológov. V nich požadoval ich hospodárske zničenie a zákaz praktikovať ich náboženstvo.⁷⁴

Lutherov antisemitizmus vychádzal z odmietania Židov sa dať pokrstiť, čiže mal kresťanský pôvod, na rozdiel od 19. a 20. storočia, kde bol položený na nacionálnych a rasistických základoch.⁷⁵ Týmto odpor voči Židom v evanjelickej cirkvi pretrval niekoľko storočí. Vo Weimarskej republike sa usilovala DEK o odlíšenie ich postojov k židovskej otázke od nacionálneho názoru, ale na druhej strane sami vraveli o nebezpečenstve judaizmu podobne ako strana NSDAP. Napríklad teológ Paul Althaus v roku 1927 vravel o zvýšenom vplyve Židov na spoločenský život a nutnosti jeho obmedzenia.⁷⁶ Už pred vypuknutím prvej svetovej vojny sa objavili myšlienky odstránenia Starého testamentu, ako sa to navrhovalo v knihe *Nemecký vykupiteľ* (*Der deutsche Heiland*, vydaná až 1921) od autora Friedricha Andersena (1860-1940), ktorý je označovaný ako predchodca „národného kresťanstva“.

⁷² MEIER K., *Die deutschen Christen*, str. 56.

⁷³ MARIUS R., *Martin Luther: the Christian between god and death*. Harvard University Press, Cambridge 2000, str. 372.

⁷⁴ LEPPIN V., *Martin Luther*. WBG, Darmstadt 2006, str. 341.

⁷⁵ GRAFF G., *Unterwegs zur mündigen Gemeinde*. Alektor, Berlín 1989, str. 19.

⁷⁶ WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*, str. 76.

3.6.2 Podieľanie sa evanjelickej cirkvi na rasovej politike štátu

Hlavným reprezentantom evanjelického antisemitizmu bola v 30. rokoch skupina Nemeckí kresťania. Vo svojom programe z mája 1932 jasne vymedzili vzťah voči judaizmu. Príslušníkov tohto náboženstva videli ako nebezpečenstvo pre národ. Práve kvôli ich presvedčeniu bol neskôr do cirkevného zákona implementovaný árijsky paragraf, prakticky bez väčšieho štátneho nátlaku.

V Berlíne dňa 5. septembra sa zišla novozvolená staropruská⁷⁷ desiata generálna synoda, tzv. *Hnedá synoda (Braune Synode)*. Reinhold Krause navrhol na nej zaviesť árijský paragraf ako základ pre udeľovanie postov v pruskej krajinskej cirkvi.⁷⁸ Vďaka prevládajúcej väčšine Nemeckých kresťanov bol jeho návrh prijatý. Synoda tak schválila *Zákon o právnom postavení duchovných a cirkevných úradníkov (Kirchengesetz betreffend die Rechtsverhältnisse der Geistlichen und Kirchenbeamten)*, ktorý zavádzal árijský paragraf do právnych noriem evanjelického spoločenstva v Prusku. Pred jeho schvaľovaním vystúpila proti tomuto návrhu opozícia Evanjelium a cirkev. Prejavom nesúhlasu sa stal ich odchod zo zasadania,⁷⁹ vzdali sa aj myšlienky ďalšej spolupráce s Nemeckými kresťanmi v synode.

So *Zákomom o obnovení úradníckeho stavu (Gesetz zur Wiederhersellung des Berufsbeamtentums*, tretím paragrafom bol árijský paragraf) z apríla 1933, na ktoré sa odvolávala synoda, boli prijaté nacistickou vládou. Zavádzali obmedzenie vykonávania určitých povolaní židovským občanom. V priebehu roka stratilo svoju prácu kvôli týmto vládnym opatreniam niekoľko tisícok ľudí.⁸⁰ Vďaka prezidentovi Hindenburgovi sa zákon nevzťahoval na vojenských veteránov, pozostalých úradníkov a tých, ktorí pracovali v štátnych službách pred 1. augustom 1914.⁸¹ V nasledujúcich mesiacoch bol zadaný pojem Žid. Bol ním ten, kto mal židovských rodičov, alebo prarodičov. Preto neskôr vznikali kancelárie na dokazovanie pôvodu v evanjelickej cirkvi, ktoré týmto sprístupnili svoje matriky režimu. Pre spoločenstvo nemalo zavedenie árijského paragrafu Hnedou synodou, z hľadiska počtu postihnutých osôb, veľký význam. Z 18.000 farárov, ktorý slúžili v Nemecku, len približne dvadsiati deväti boli Židia. V Prusku bolo židovských farárov asi sedemnást. A dokonca jedenásti títo farári vykonávali svoju činnosť pred rokom 1914, čiže sa

⁷⁷ Zastrešovala evanjelickú krajinskú cirkev Pruska.

⁷⁸ SCHÖNHERR A., 1933 – Jahr der Machtkämpfe und Illusionen, In: SCHUPPAN E., Bekenntnis in Not, str. 109

⁷⁹ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*, str. 149.

⁸⁰ BPB, *Informationen zur politischen Bildung, Nationalsozialismus I*. BpB, Bonn 2003, str. 53.

⁸¹TÖLLNER A., *Eine Frage der Rasse?, die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern*. W. Kolhammer, Stuttgart 2007, str 49.

na nich vzťahoval § 3 ods. 4, ktorí im umožňoval zostať v službách evanjelickej cirkvi. Nakoniec v Prusku tento zákon postihol len šiestich farárov.⁸² To znamenalo, že ich zavedením bolo cielene kopírovanie nacistického vzoru.

Priamou reakciou na zavedenie týchto právnych predpisov, vzniklo v septembri 1933 *Ochranné združenie farárov (Pfarrernotbund)*. Zakladateľom sa stal dáhlemsky farár Martin Niemöller. Do januára 1934 získalo 7 000 členov, čo bolo hlavne ovplyvnené berlínskym škandalom.⁸³ Hnutie sa stalo neskôr odnožou hlavného orgánu odporu v evanjelickom spoločenstve, *Vyznávajúcej cirkvi (Bekennende Kirche, BK)*. Od tohto momentu začal prebiehať tzv. *cirkevný boj (Kirchenkampf)* vo vnútri spoločenstva, ktorý trval do konca druhej svetovej vojny. Namierený bol proti Nemeckým kresťanom a ríšskemu biskupovi.

Prijatie árijského paragrafu odsudzovalo aj zahraničie. Švédka cirkev listom varovala nemeckých evanjelikov pred medzinárodnou izoláciou. Ríšsky biskup Müller sa spätne odvolával v korešpondencii na radikálne hnutie Nemeckých kresťanov, ktorí najviac ovplyvnili záverečné ustanovenia Hnedej synody a preto on nie je zodpovedný za nimi vyvolanú krízu.⁸⁴

Potom čo hrozilo zavedenie árijského paragrafu pre celú evanjelickú cirkev národnou synodou, z iniciatívy hesenského cirkevného snemu došlo následne k povereniu dvoch evanjelických teologických fakúlt v Marburgu (Hesensko) a Erlangene (Bavorsko) k vypracovaniu štúdie k nim.

Dňa 20. septembra 1933 zverejnila marburská fakulta posudok s názvom *Árijsky paragraf v cirkvi (Arierparagraf in der Kirche)*, pod ktorú sa podpísali tunajší profesori. Evanjelická fakulta v Erlangene dala vypracovať stanovisko antisemitským teológom Paulovi Althausovi a Wernerovi Elertovi. Dňa 25. septembra ho zverejnili pod názvom *Teologický posudok o pripustení kresťanov židovského pôvodu k úradom Nemeckej evanjelickej cirkvi (Theologisches Gutachten über die Zulassung von Christen jüdischer Herkunft zu den Ämtern der Deutschen Evangelischen Kirche)*.

Obidve fakulty zdieľali jednotný názor na Židov vo vzťahu k náboženstvu. Podľa prvej štúdie „členovia cirkvi sú si rovní“⁸⁵ a v podobnom tóne sa niesla aj druhá štúdia, ktorá vravela, že „v spojení s Kristom nie je medzi Židom a nežidom žiaden rozdiel“⁸⁶. Ale závery

⁸² RÖHM E, *Juden, Christen, Deutschen*, str. 199.

⁸³ THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 48.

⁸⁴ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*, str. 151.

⁸⁵ Autorov preklad. V originály „Die Glieder der Kirche sind untereinander Brüder“.

⁸⁶ Tiež: „In der Verbundenheit mit Christus gibt es vor Gott keinen Unterschied zwischen Juden und Nichtjuden“. Z RÖHM E, *Juden, Christen, Deutschen*, str. 212.

oboch fakúlt boli odlišné. Marburskí profesori došli k stanovisku, že sa árijský paragraf nezlučuje s prvým článkom ústavy DEK z 11. júla 1933, ktorý znel: „Nenarušiteľným základom Nemeckej evanjelickej cirkvi je Evanjelium Ježiša Krista ako nám to zdieľa vo Svätom písme...“⁸⁷ Podľa Nového testamentu krstom a vierou v Krista dochádza k zrovnoprávneniu židovských a nežidovských veriacich. Preto by sa nemalo spoločenstvo podriaďovať rozhodnutiam štátu, ale len Biblii. Druhá štúdia videla biologické a spoločenské rozdiely ako prekážku v podieľaní sa Židov na riadení náboženského života.⁸⁸ Navrhovali preto, aby Židia boli prepustení z cirkevných pozíc, ale na druhej strane neodmietali ich členstvo v evanjelickej cirkvi.⁸⁹ Týmto plne podporili zavedenie árijského paragrafu.

V nadväznosti na tieto dve vyjadrenia napísal margburský teológ Rudolf Blutmann štúdiu s názvom *Nový testament a otázka rasy (Neues Testament und Rassenfrage)*, pod ktorú sa podpísalo ďalších 21 teológov. Ich mienka sa zhodovala s marburským postojom. Medzi vzdelancami tak prevažoval negatívny postoj k záverečným ustanoveniam Hnedej synody.

Téma diskriminácie obyvateľstva židovského pôvodu sa nestala kľúčovým bodom boja neskoršej skupiny *Vyznávajúca cirkev*. Dôkazom toho bolo ich zhromaždenie v Barmene v roku 1934, na ktorom vôbec nevzniesli protest proti árijskému paragrafu, aj keď práve on stal za vznikom Ochranného združenia farárov. Taktiež po zavedení Norimberských zákonov v roku 1935 sa z ich radov neozývali žiadne silné hlasy proti nim.⁹⁰ Dôvodom bol ich nezáujem o rozštiepenie témy, ktorá by mohla byť následne príčinou ich rozpadu. Keď sa táto diskriminácia premenila v čase druhej svetovej vojny na systematickú likvidáciu, z radov evanjelickej cirkvi bolo počuť jasný nesúhlas s takýmto zaobchádzaním voči Židom.⁹¹

Evanjelická cirkev nespolupracovala s režimom len zavedením árijského paragrafu do cirkevných zákonov, ale aj dokazovaním židovských koreňov vlastných veriacich pomocou ich cirkevných matrík. Režim zradzoval priemerne v každej krajinskej cirkvi *Kanceláriu na dokazovanie pôvodu (Sippenkanzlei)*. Jedna z prvých takýchto zariadení bola v Meklenbursku, ktorú zriadili v roku 1934 a viedol ju farár Edmund Albrecht. O rok neskôr bola podriadená *Ríšskemu dokumentačnému stredisku na výskum pôvodu (Reichsstelle für Sippenforschung)* v Berlíne. Pracovali tu Nemeckí kresťania a nacionálne socialistickí teológovia. V týchto sprístupnených krajinských matrikách boli hľadané osoby židovského pôvodu, ktoré prestúpili na evanjelickú vieru. Stephan Linck vraví, že je mu známy len jeden prípad prejavu odporu

⁸⁷ Aus der Verfassung der Deutschen Evangelischen Kirche, In: Krumwiede Hans W., Neuzeit zv. 2, str. 125.

⁸⁸ RÖHM E, *Juden, Christen, Deutschen*, str. 212.

⁸⁹ Tamtiež, str. 213.

⁹⁰ BÜTTER U., *Die verlassenen Kinder der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998, str 51.

⁹¹ FRIEDLÄNDER S., *Das Dritte Reich und die Juden*, zv. 2. C. H. Beck, Mníchov 2005, str. 329.

voči týmto praktikám. Evanjelická cirkev sa preto v tomto ohľade dopustila zneužitia cirkevných matrík na účely praktizovania rasistickej politiky vtedajšieho režimu. Je paradoxom, že práve v Durínsku nebola vybudovaná žiadna kancelária.⁹²

⁹² GAILUS M., *Kirchliche Amtshilfe*, str. 102.

4 Evanjelická cirkev ako bojisko troch hráčov

Objavenie sa Nemeckých kresťanov v evanjelickej cirkvi spôsobilo pokus režimu o zapojenie sa do vnútorného diania spoločnosti. Preto môžeme pozorovať v cirkevnom boji objavenie sa tretieho hráča a tým bol nacionálny socializmus. Hitler po neúspechu vlády Nemeckých kresťanov sa vzdal možnosti získania vplyvu v evanjelickom spoločnosti a začal hľadať riešenie na ukončenie cirkevného boja.

4.1 Pokusy o zasahovanie štátu do vnútorného diania v evanjelickej cirkvi

4.1.1 Nepriamy vplyv – ríšsky biskup

Úrad ríšskeho biskupa bol zriadený v polovici roka 1933. Po vyššie zmienenom zbavení Bodelschwingha tohto postu, bol na neho dosadený Ludwig Müller, vodca Nemeckých kresťanov. Prostredníctvom neho sa Hitler snažil ovplyvniť evanjelickú cirkev.

Hlavu evanjelickej cirkvi hneď v prvých mesiacoch otriasli udalosti z berlínskeho Športového paláca. Preto následkom toho musel opatrne uplatňovať svoju politiku. Na krátky čas anuloval platenie árijskeho paragrafu v cirkvi. Destabilizáciu vo vnútri evanjelického spoločnosti využil vo svoj prospech tým, že koncom roka 1933 začal postupne budovať vlastnú diktatúru. Pod rúškom opatrení rozpustil Duchovné ministerstvo,⁹³ aby následne vymenoval jej nových členov. Orgán postupom času strácal na význame a po roku 1934 nebol dokonca schopný zasadať.⁹⁴ Možnosť pre vznik diktatúry ríšskeho biskupa priniesla už cirkevná ústava, ktorá bola prijatá v polovici roka 1933. Tá prisudzovala hlave evanjelickej cirkvi možnosti diktátorského riadenia, napríklad aj tým, že mohol odvolať cirkevných úradníkov a dokonca rozpustiť Duchovné ministerstvo.⁹⁵

Najväčší úspech sa ríšskemu biskupovi podarilo docieľiť dňa 19. decembra 1933, kedy bola začlenená *Evanjelická mládež (Evangelische Jugend)* do *Hitlerovej mládeže (Hitlerjugend)*. Týkalo sa to približne 800.000 mladých veriacich.⁹⁶ Táto udalosť bola výsledkom dvoch dôležitých udalostí toho roku. Dňa 17. júna bol vymenovaný Baldur von Schirach vodcom *Ríšskeho výboru pre mládežnícke spolky v Nemecku (Reichsausschuss der*

⁹³ TÖLLNER A., *Eine Frage der Rasse?, die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern*, str. 170.

⁹⁴ HAUSCHILD W., *Konfliktgemeinschaft Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004, str. 331.

⁹⁵ KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit, 2. časť. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vlyun 1989, str. 126.

⁹⁶ MÜLLER G., *Theologische Realenzyklopädie*, zv. 28, str. 54.

Deutschen Jugendverbände). On sa výrazne usiloval o získanie dominantného postavenia Hitlerovej mládeže na úrovni všetkých mládežníckych zoskupení v ríši. Ich stanovky z júla priamo vraveli o podriadení organizácie štátu.⁹⁷ Konceptiu jednotnosti mládežníckych spolkov podporoval aj budúci ríšsky biskup. Jeho zvolenie v septembri len priaznivo ovplyvnilo realizáciu týchto tendencií. Okrem neho to podporoval aj Erich Stange, vodca Evanjelickej mládeže. Odmietal ale priame začlenenie do Hitlerovej mládeže a vyzdvihoval hlavne nutnosť spolupráce s touto organizáciou.⁹⁸

Ríšskemu biskupovi sa nikdy nepodarilo realizovať plány na vytvorenie diktatúry. Nezískal žiadnu väčšinovú podporu. Jeho neschopnosť sa prejavila predovšetkým v nevládnutí vytvorenia jednotnej cirkvi. Odpor kladúci krajinými cirkvami Bavorska (krajinový biskup Hans Meiser) a Württenberska (krajinový biskup Theophil Wurm), ktoré sa odmietli začleniť do jednotnej ríšskej cirkvi, prinútil dokonca samotného Hitlera k pozbaveniu moci Müllera a zriadeniu ministerstva ako priameho zastrešovateľa moci nad cirkvou. Dokonca samotné vedenie Nemeckých kresťanov navrhovali jeho odvolanie a nahradenie hannoverským biskupom Augustom Marahrensom.⁹⁹

4.1.2 Priamy vplyv – Ríšske ministerstvo pre cirkevné záležitosti

Neschopnosť Ludwiga Müllera vytvoriť ríšsku cirkev a zosilňujúci sa cirkevný boj v nej, donútili Hitlera štátnymi silami ukončiť nepokoj v evanjelickej cirkvi. Preto dňa 16. júna 1935 zriadil *Ríšske ministerstvo pre cirkevné záležitosti* (*Reichsministerium für kirchlichen Angelegenheiten*), ktoré bolo riadené právnikom Hansom Kerrlom (1887– 1941) a prevzalo na seba úlohu evanjelického spoločenstva.

Hitler sa najviac obával formovania diktatúry ríšskeho biskupa, ktoré v priebehu roku 1934 nabralo na konkrétnych obrysoch a mohlo spôsobiť stratu vplyvu režimu nad evanjelickou cirkvou. Preto vodca začal uvažovať o Müllerovom odstránení. Vďaka konceptu novej politiky ríšskeho biskupa, nedošlo v tom čase k jeho odvolaniu.¹⁰⁰ Signálom jeho neúspechu sa stala synoda Vyznávajúcej cirkvi v berlínskej mestskej časti Dahleme v októbri 1934. Tu zhromaždenie odmietlo centralizáciu evanjelickej cirkvi. Zároveň sa sformovala

⁹⁷ LANGE H., „*Sein Lob tön im Posaunenschalle*“. LIT, Münster 1999, str. 82

⁹⁸ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben , Werk und Persönlichkeit*, str. 173.

⁹⁹ MEIER K., *Kirchenkampf, zv. 2: Geseiterte Neuordnungsversuche im Zeichen staatlicher „Rechtshilfe“..* Veb Max Niemeyer, Halle 1976, str. 12.

¹⁰⁰ SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben , Werk und Persönlichkeit*. Vandenhoeck a Ruprecht, Göttingen 1993, str. 189.

cirkevná opozícia *Dočasné cirkevné riadenie (Vorläufige Kirchenleitung, VKL)*, pod vedením hannoverského biskupa Marehrensa, ktoré sa stalo druhým riadiacim orgánom v evanjelickej cirkvi, proti ríšskemu biskupovi. Radikálnym členom Vyznávajúcej cirkvi sa takéto riešenie nepozdávalo. Preto Hitler sa uchýlil k zriadeniu cirkevného ministerstva, ktoré sa malo pokúsiť nájsť cestu k zmiereniu oboch strán.

Jedná časť Vyznávajúcej cirkvi aj niektorí členovia strany varovali, Hitlera pred nebezpečenstvom, ktoré by mohlo priniesť zasahovanie štátu do vnútorných záležitostí cirkvi. Goebbels dokonca zdôrazňoval, že práve náboženstvo môže do viesť režim ku koncu jeho existencie.¹⁰¹

Aj napriek negatívnym ohlasom Hitler v roku 1935 zriadil ríšske cirkevné ministerstvo. Formálne tak na Hansa Kerrla bola prenesená všetka moc cirkevných predstaviteľov evanjelickej cirkvi a zároveň možnosť vládnutia nariadeniami, pomocou *Zákona o zaistení existencie DEK (Gesetz zur Sicherung des Bestandes der DEK)* z dňa 24. septembra 1935. Niekoľko dní pred jeho schválením, boli na ríšskom kongrese strany NSDAP prijaté Norimberské rasové zákony, ako súčasť pokračujúcej rasovej politiky štátu. Hitler otvoril tu aj otázku problému s cirkvami.¹⁰² Navrhoval štátne zásahy do evanjelickej cirkvi, ktoré by ukončili cirkevný boj.

V októbri 1935 bolo prijaté ríšskym cirkevným ministerstvom *1. nariadenie k zákonu o zaistení existencie DEK*. Ním sa vytvoril osemčlenný *Ríšsky cirkevný výbor (Reichskirchenausschuss, RKA)*, ktorý viedol Wilhelm Zöllner (1860-1937). Ním bola oficiálne riadená evanjelická cirkev a podobným spôsobom aj cirkvi na krajinskej úrovni. Týmto sa paralelizovala vláda ríšskeho biskupa Müllera, ktorý zostal oficiálne vo funkcii, ale stratil všetku doterajšiu moc. Deň 30. september 1937 bol stanovený ako termín, do ktorého mala byť cirkev riadená prostredníctvom tejto schémy. Počas tohto obdobia malo dôjsť k nájdeniu adekvátneho riešenia problému evanjelickej cirkvi, ktorý spočíval v neschopnosti Nemeckých kresťanov a Vyznávajúcej cirkvi dohodnúť na spoločnom riadení.

Priame zapojenie štátu do cirkevných záležitostí našlo odporcov z každej strany. Nesúlady v podporovaní štátnej cirkevnej politiky malo za následok rozkol v samotnej Vyznávajúcej cirkvi, ktorá od začiatku tvorila rôzne nejednotné skupiny. Dahlemsky prúd odmietal priznanie riadenia cirkvi štátu, ktorá by podľa nich mala patriť výlučne im.¹⁰³ Minister Kerrl *5. nariadením k zákonu o zaistení stavu* začiatkom decembra chcel vylúčiť

¹⁰¹ MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 2, str. 13.

¹⁰² Tamtiež, str. 78.

¹⁰³ SIMOJOKI H., *Evangelische Erziehungsverantwortung*. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, str. 245.

z možnosti zapojenia sa evanjelických skupín na riadení spoločenstva.¹⁰⁴ Aj napriek tomuto v ríšskych a krajinských výborov boli členovia Vyznávajúcej cirkvi. Dočasné riadenie evanjelickej cirkvi taktiež nemalo jasno ako sa má zachovať voči novej situácii. Prvé Dočasne cirkevné riadenie už v januári 1935 navrhovalo možnosť práve takejto reorganizácie evanjelickej cirkvi a bola nadšená z anulovania moci Nemeckých kresťanov. Jedna časť odmietala zamiešavane sa politiky do cirkvi. Následne pre tieto nezhody muselo VKL odstúpiť a bolo nahradené druhým VKL. Na rozdiel od prvého sa krajinské cirkvi k nemu nepridali. Boli sklamané z neočakávaného súhlasu biskupa Marehrensa s novou cirkevnou politikou štátu. Na spoločných rokovaníach s RKA, ktoré prebehli v decembri 1936, sa RKA usilovala o získanie evanjelickej reprezentácie na svoju stranu. Stretnutie bolo neúspešné pre nesúhlas druhého VKL o zapojení Nemeckých kresťanov na riadení cirkvi, ktorí sa dostali do ministerstva. Preto pokus štátu o ukončenie cirkevného boja nemohol mať úspech.

Odpor k RKA neprichádzalo len zo strany cirkevnej opozície. Aj niektorí Nemeckí kresťania odmietali nový kurz štátnej politiky. Cirkevné hnutie DC vedené Lefflerom a Leutheuserom kritizovalo výbor, už len pre jeho negatívny postoj k nim. Príčinou bol strach výboru z radikálneho charakteru tejto skupiny.¹⁰⁵ Zöllner preto ešte pri rokovaníach s druhým Dočasným cirkevným vedením v decembri odmietal zapojenie Durínska do jednotnej cirkvi.¹⁰⁶ Nemeckí kresťania vedené Rehmom získali plnú podporu RKA, ostatné prúdy nejavili záujem na podieľaní sa na cirkevnej politike štátu.

Vo Vyznávajúcej cirkvi aj u Nemeckých kresťanov sa našli skupiny, ktoré plne podporovali novú štátnu politiku a dokonca spolupracovali, alebo boli členmi ríšskeho cirkevného ministerstva. Dôkazom, že takéto spojenie nemalo budúcnosť svedčili už nezhody, ktoré sa objavili hneď na začiatku jeho fungovania. Už v januári 1936 sa nemohli dohodnúť na reforme školstva. Ríšskemu cirkevnému výboru tieto nezhody len komplikovali prácu.

Aj medzi ríšskym cirkevným ministrom a vedúcim výborov vznikli rôzne nezhody. Tie pramenili v rôznych predstavách o reforme evanjelickej cirkvi. Zöllner už v roku 1933 propagoval zjednotenú luteránsku ríšsku cirkev.¹⁰⁷ Počas svojho úradu jeho koncept nabral na forme existencie troch stĺpov, ktoré by tvorili túto cirkev. Jeho teória pozostávala z návrhu zjednotenia evanjelickej, reformovanej a úunionovanej viery,¹⁰⁸ a tým chcel prekonať dvojvládie, ktoré sa sformovalo v priebehu roka 1934 v podobe Dočasného cirkevného

¹⁰⁴ WOLFES M., *Protestantische Theologie und moderne Welt*, zv. 1. De Gruyter, Berlín 1999, str. 352.

¹⁰⁵ Tamtiež, str. 118.

¹⁰⁶ MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 2., str. 122.

¹⁰⁷ TÖDT H., *Komplizen, Opfer und Gegner des Hitlerregimes*. Chr. Kaiser, Gütersloh 1997, str. 205.

¹⁰⁸ MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 2., str. 126.

riadenia a ríšskeho biskupa. Na rozdiel od neho, cirkevný minister Kerrl dával do popredia podriadeniu cirkvi Hitlerovi a veril v syntézu nacionálneho socializmu a kresťanstva. Myšlienky spojenia týchto dvoch prvkov bola podkopávaná aj samotnou stranou NSDAP. Rosenbergov názor sa nikdy nezmenil a varoval, že zasahovaním do vnútorných záležitostí cirkvi odvracia pozornosť režimu dôležitejších vecí, ktorým by sa mala vláda venovať. Zöllner počas svojho úradovania vytvoril také ovzdušie, že dokonca aj ríšske cirkevné ministerstvo stratilo záujem ho podporovať. Kritiku vyslovilo až po ukončení práce výborov vo februári 1937.¹⁰⁹ Najviac nesúhlasili s jeho prekročením neutrality v teologických otázkach.

Vo februári 1937 došlo k ukončeniu práce cirkevných výborov. Stalo sa tak po odstúpení Zöllnera z funkcie. Na rozdiel od ríšskeho biskupa Müllera, ktorý bol pozbavený moci vonkajším vplyvom, Zöllner podal sám demisiu pre odmietanie jeho práce. Jeho konflikty s cirkevným ministrom Kerrlom sa stupňovali. Až ako zámienuku na opustenie svojho úradu využil zákaz jeho návštevy Lübecku, kde mal viesť svätú omšu.¹¹⁰ Riaditeľ cirkevných výborov sa zamiešal do lübeckeho konfliktu a postavil sa na stranu Vyznávajúcej cirkvi, preto dostal zákaz návštevy mesta. Podstatou sporu bolo zbavenie úradov farárov biskupom Balzerom (DC) koncom roka 1936.¹¹¹

Problematickosť evanjelickej otázky sa ukázala aj neskôr po odstúpení samotného cirkevného ministra Kerrla, ktorého nahradil Hermann Muhs. Ani jemu sa nepodarilo priniesť vhodné riešenie pre evanjelickú cirkev. Po neúspechu politiky výborov sa režim pokúsil o dopolitizovanie spoločenského života. Docieliť to chcel hlavne prijatím *Smernice na účasť ríšskej služby na cirkevných oslavách (Richtlinien für Beteiligung des Reichsarbeitsdienstes an kirchlichen Feiern)*. Ním sa obmedzovala účasť štátnych úradníkov na náboženských obradoch.¹¹²

Oproti riešeniu problému riadenia v evanjelickej cirkvi zavedením plurality, prišli niektorí farári s iným možným organizačným konceptom. V roku 1938 farári Hans Koch a Heinz Kloppenburg navrhovali vytvorenie oddelených cirkevných úradov Vyznávajúcej cirkvi a Nemeckých kresťanov, čo malo koniec koncov smerovať k vytvoreniu dvoch spoločenstiev v evanjelickej cirkvi.¹¹³ To sa zdalo byť najrealistickejšim riešením vzniknutého problému a dlhoročnej neschopnosti spolupráce obidvoch prúdov. Ak by sa

¹⁰⁹ MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 2, str. 126.

¹¹⁰ TÖDT H., *Komplizen, Opfer und Gegner des Hitlerregimes*. Chr. Kaiser, Gütersloh 1997, str. 206.

¹¹¹ MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 2, str. 142.

¹¹² Tiež, *Kirchenkampf*, zv. 3: Im Zeichen des zweiten Weltkrieges. Veb Max Niemeyer, Halle 1976, str. 18.

¹¹³ Tiež, *Kirchenkampf*, zv. 3: Im Zeichen des zweiten Weltkrieges, str. 37.

malo postupovať podľa toho konceptu, v evanjelickej cirkvi by existovalo niekoľko takýchto samostatných spoločenstiev. To by prispelo ešte k väčšej nejednotnosti akú doposiaľ cirkev predstavovala.

Spory o vedenie v evanjelickej cirkvi medzi Vyznávajúcou cirkvou, Nemeckými kresťanmi a v poslednom rade aj so štátom, mali negatívny vplyv na samotných veriacich. Zvyšujúci sa počet výstupov spôsobil ich znechutenie nad situáciou v spoločenstve. Medzi rokmi 1937 až 1939 bol zaznamenaný vrchol. Priemerne sa čísla pohybovali okolo 350.000 veriacich ročne.¹¹⁴

4.2 Roztrieštenosť evanjelickej cirkvi

4.2.1 Nemeckí kresťania

Udalosti zo Športového paláca z novembra 1933 dokazovali nejednotnosť skupiny Nemeckých kresťanov. Nespôsobilo to zánik hnutia, ale jeho rozkol. Ako skupina dokonca vydržala v malých komunitách až do 60. rokov.¹¹⁵ Odhaduje sa, že v polovici 30. rokov mali približne 600 000 členov. Z tohto počtu bolo približne len jedno percento farárov.¹¹⁶

Rok 1934 priniesol opäť objavenie sa Joachima Hossenfeldera na cirkevnom poli. Postupne sa snažil získať vplyv v hnutí. Aktívnejšie sa zapájal do politiky a dokonca v roku 1935 vytvoril vlastnú skupinu *Bojové a veriace hnutie Nemeckých kresťanov (Kampf- und Glaubensbewegung Deutsche Christen)*, ktoré sa prihlásilo k tradícii programu Nemeckých kresťanov z roku 1932. Paralelne existovalo pôvodné hnutie vedené Christianom Kinderom (1897-1972) pod názvom *Ríšske hnutie Nemeckých kresťanov (Reichsbewegung deutschen Christen)*.

Po berlínskom škandále došlo nielen k rozštiepeniu hnutia, ale aj k oddeleniu durínskeho Cirkevného hnutia Nemeckých kresťanov, ktoré bolo vedené Siegfriedom Lefflerom a Juliom Leutheuserom. V priebehu nasledujúcich rokov nedochádzalo v podstate k veľkým nezhodám. K ním došlo až v roku 1936 kedy krachovala práca výborov, ktoré zbavili moci nemecko-kresťanských vodcov. Od tohto momentu sa Durínsko usilovalo spojiť s krajiniskými skupinami Nemeckých kresťanov, ktorí sa v priebehu roku 1933 a 1934 postupne oddeľovali od Hnutia viery, a získať celoplošne mocenský vplyv.

¹¹⁴ ALY G., *Volkes Stimme*. BpB, Bonn 2006, str. 46.

¹¹⁵ HANLEY M., *Encyclopedia of Modern Christian Politics*. Greenwood, Westport 2006, str. 167.

¹¹⁶ BERGEN Doris L., *Die deutschen Christen 1934 – 1939*. In: MÜLLER-LUCKNER E. (vyd.), *Zwischen "nationaler Revolution" und militärischer Aggression*. Oldenbourg, München 2001, str. 65.

Pokiaľ v tejto dobe Ríšske hnutie, pod vedením Kindera sa stránilo zasahovať do politiky, Cirkevné hnutie sa stalo na tomto poli priamo aktívne, usilovalo sa o získanie mocenského vplyvu na celú evanjelickú cirkev. Prostredníctvom tejto novej orientácie očakávali rozšírenie ich ideí „nemeckého kresťanstva“.

Po krachu práce výborov, vo februári 1937, Hitler vyhlásil nové voľby do generálnej synody, ktoré sa mali uskutočniť do konca toho roku. Vodca sa k tomuto kroku uchýlil len z dôvodu, že sa doposiaľ nepodarilo docieľiť jej zjednotenie. Voľbami sa Nemeckí kresťania opäť dostali do povedomia. Heslom „Nemecko bez Židov“ chceli znovu získať stratенú moc,¹¹⁷ a tým sa aj opäť priklonili k ideám režimu. Voľby sa napokon neuskutočnili pre neprekonateľne nezhody cirkevných hnutí v evanjelickej cirkvi.

4.2.2 Vyznávajúca cirkev a Barmské tézy

Vyznávajúca cirkev vznikla v máji v roku 1934 na synode v Barmene ako opozitum k Nemeckým kresťanom. Sformovala sa z Mladorefomatorského hnutia a z Ochranného združenia farárov, ktorá sa zorganizovalo ku koncu roka 1933 ako reakcia na zavedenie árijského paragrafu pruskou krajinkou synodou.

Dňa 31. mája 1934 sa v meste Wuppertal v jej mestskej časti Barmene (Severné Porýnie-Falcko) uskutočnila prvá Ríšska synoda Vyznávajúcej cirkvi Nemeckej evanjelickej cirkvi. Prijali tu šesť barmských téz, ktoré boli reakciou na hroziace nebezpečenstvo zo strany evanjelického nacionalizmu. Priamymi citátmi z Biblie chceli argumentovať omylné predstavy Nemeckých kresťanov o koncepcii cirkvi. V prvej a druhej téze odmietali spoluprácu cirkvi so štátom, pretože len Boh má byť tá moc, ktorej majú podliehať. Naopak Nemeckí kresťania sa videli ako nástroj štátu pre polozenie základov národa.¹¹⁸ To sa aj v priebehu roka 1933 stalo. Ríšsky biskup, ktorého post zaviedlo oficiálne riadenie evanjelickej cirkvi, ešte pred nástupom moci Nemeckých kresťanov, sa stal neskôr nástrojom prepojenia nacionálneho socializmu s cirkvou. Až v tomto momente si Vyznávajúca cirkev uvedomila, čo priniesol pokus o spojenie krajinských cirkví do jedného telesa. Preto barmské zhromaždenie odmietlo vodcovský princíp v cirkvi

Záverečné ustanovenia zhromaždenia sa nevyjadrovali k zavedeniu árijského paragrafu do cirkevného práva. Hlavným dôvodom boli obavy o súdržnosť samotného

¹¹⁷ GERLACH W., *Als die zeugen schwiegen*. Institut Kirche und Judentum, Berlín 1987, str. 180

¹¹⁸ Podľa programu hnutia zo 16. mája 1933.

hnutia.¹¹⁹ Nebadane sa k tomu vyjadrovali v tretej téze, kde odmietali obmedzovanie veriacich.¹²⁰ Pohľadom Nemeckých kresťanov boli téze z Barmenu len zbytočným zneužitím kresťanských myšlienok.¹²¹ Vyznávajúca cirkev prelomila mlčanlivosť k antisemitizmu až v máji 1936. Druhé Dočasné cirkevné riadenie v liste pre Hitlera sa postavilo proti nevráživosti k Židom a zradzovaniu koncentračných táborov.¹²² Následne došlo k obmedzovaniu členov cirkevnej opozície, ktoré pretrvalo do konca druhej svetovej vojny a dokonca k ich internovaniu v táboroch.

4.3 Školstvo na rázcestí

4.3.1 Koncepty výuky náboženstva na základných a stredných školách

Obdobie po roku 1933 sa zdalo byť priaznivé pre vyučovanie náboženstva na školách. Frick, ríšsky minister vnútra, nechal vypracovať návrh pozmenenia 149. článku weimarskej ústavy, ktorý charakterizoval náboženstvo ako nepovinný predmet. Ministerstvo ho opäť chcelo zaradiť medzi povinné predmety.¹²³ To sledovalo len uvoľnenie, ktoré priniesol Hitler rečou z 23. marca 1933, kde dal cirkvám voľný priestor vo vzdelávaní. Kompetencie školských otázok boli neskôr prenesené z ministerstva vnútra na *Ríšske ministerstvo vedy, výchovy a vzdelávania (Reichministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung)*.

Už v roku 1932 Nemeckí kresťania predstavili v *Časopise pre evanjelické vyučovanie náboženstva (Zeitschrift für evangelische Religionsunterricht)* program nemecko-kresťanského výuky náboženstva.¹²⁴ Vyučovacie plány chceli „očistiť“ od nenemeckých prvkoch. V podobnom tóne sa niesla koncepcia reformy školstva vypracovaná Hansom Richertom,¹²⁵ ktorá zdôrazňovala „nemeckosť“ výuky. V decembri 1933 predstavil *Návrh vyučovacieho plánu pre vyučovanie evanjelického náboženstva*¹²⁶ (*Entwurf eines Lehrplanes für den evangelischen Religionsunterricht an höheren Schulen*). Svojim konceptom chcel zjednotiť ideí „nemeckosť“ a nemeckého kresťanstva.

¹¹⁹ GERLACH W., *Als die zeugen schwiegen*. Institut Kirche und Judentum, Berlín 1987, str. 126.

¹²⁰ THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 59.

¹²¹ SONNE H. J., *Die politische Theologie der deutschen Christen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1981 str. 14.

¹²² KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit, 2. časť, str. 141.

¹²³ KRAFT F., *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*. De Gruyter, Berlín 1996, str. 8.

¹²⁴ DIETERICH V. J., *Religionslehrplan in Deutschland 1870 – 2000*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, str. 355.

¹²⁵ Pracoval na Ministerstve kultúry a v období Weimarskej republiky sa podieľal na gymnázialnej reforme.

¹²⁶ KRAFT F., *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*. De Gruyter, Berlín 1996, str. 26.

Richert rozdelil návrh do troch častí. Prvé dve sa venovali cieľom vyučovania náboženstva a posledný rozdeleniu kvantity výuky v jednotlivých ročníkových stupňoch. Najviac sa inšpiroval myšlienkami Friedricha Wieneka (člen DC) a Hermanna Schustera.¹²⁷ Podľa Richtera výuka konceptu „nemeckého kresťanstva“, mala dopomôcť novému režimu k vytvoreniu nového národa.¹²⁸ Schuster ho ovplyvnil návrhom obmedzenia výuky Starého zákona a zdôrazňovaním významu Luthera a reformácie pre ďalšie smerovanie nemeckého národa.¹²⁹

Návrhy Nemeckých kresťanov sa sústreďovali na obmedzenie Starého zákona vo výukových plánoch a nazeranie na Ježiša nie ako na Žida, ale ako na árijského hrdinu, bojovníka proti judaizmu. Podobne ako Richertsov koncept, aj oni navrhovali zameranie sa výlučne na nemecké témy na hodinách náboženstva a národnú ideu.¹³⁰

Obrysy konceptu výukového plánu Vyznávajúcej cirkvi sa objavili až v roku 1938. Dočasné cirkevné vedenie sa začalo intenzívnejšie zaoberať touto otázkou a výsledkom bol dokument s názvom *Program pre kresťanskú výuku na školách pre chlapcov a dievčatá (Richtlinien für die christliche Unterweisung in der Schulen für Jungen und Mädchen)*. Oproti dvom predchádzajúcim návrhom, tento zastával udržanie Starého zákona.¹³¹

Okrem týchto koncepcií existovalo ešte mnoho ďalších. Vo výuke náboženstva sa presadilo vyučovanie na báze nacionálno-socialistického zmysľania. Preto došlo k poklesu záujmu o účasť na náboženstve. Na porovnanie v období cisárstva a Weimarskej republiky navštevovalo náboženstvo približne 7 % žiakov, v roku 1938 ich bolo len okolo 4%.¹³² Dokonca ku koncu druhej svetovej vojny niektoré hodiny náboženstva neobsahovali žiadnu kresťanskú tému, ale stali sa nástrojom nacistickej ideológie.¹³³

Štátna školská politika prešla tromi fázami. Spočiatku neprikladala dôraz aktívnejšie sa angažovať na jej reforme. Skôr prenechala cirkvám voľnú ruku. Tak napríklad stanovoval konkordát Hitlera s pápežom z júna 1933 o udržaní samostatného rozhodovania rímskokatolíckej cirkvi na plánoch výuky náboženstva na školách. Režim ale kládol dôraz na výchovu k úcte k národu. Na jeseň v roku 1935 vyvrcholila kríza cirkevnej politiky režimu. Hitler v tom období založil Cirkevné ministerstvo na čele s Hansom Kerrlom, s cieľom nájsť východisko pre mocenský boj vo vnútri evanjelickej cirkvi. Náboženská výchova sa tak

¹²⁷ Bol v štátnej službe a intenzívne sa venoval otázkam školstva.

¹²⁸ KRAFT F., *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 38.

¹²⁹ Tamtiež, str. 32.

¹³⁰ DIETERICH V. J., *Religionslehrplan in Deutschland 1870 – 2000*, str. 360.

¹³¹ Tamtiež, str. 366.

¹³² Myslne náboženstva všetkých cirkvi. Tamtiež, str. 354.

¹³³ OERMANN N. a kol., *Einigkeit und Recht und Werte*. LIT, Münster 2001, str. 71.

dostala do druhej fázy. Školská politika bola tu charakterizovaná ako obmedzovanie učiteľov v ich výuke na školách. Dokonca bolo zabraňované zloženie záverečných skúšok študentom učiteľských náboženských odborov.¹³⁴ Režim sa čoraz viac pokúšal zasahovať do výuky náboženstva.

4.3.2 Univerzity a evanjelický nacionalizmus

Vplyv nacionálneho socializmu na vysoké školstvo sa prejavilo hneď na začiatku vlády Hitlera. V roku 1933 museli na základe *Zákona o povolani (Berufsbeamtengesetz)* niektorí učители vysokých škôl opustiť svoje pozície. To postihlo napríklad docenta pre systematickú teológiu Otta Pipera z univerzity Münster, ktorý kvôli členstvu v strane SPD musel opustiť svoju pozíciu a dokonca bol donútený emigrovať.¹³⁵ V tom istom roku došlo k obmedzeniu počtu študentov na univerzitách *Zákonom proti preplneniu nemeckých škôl a univerzít (Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen)* z 25. apríla 1933. To spolu s árijským paragrafom, zvedeným do cirkevných ústav, oslabovalo pozíciu Židov v evanjelickej cirkvi.

V tom čase v Nemecku existovalo 17 evanjelických fakúlt. Weimarská ústava im zabezpečovala štátnu podporu, ktorá zostala aj po roku 1933. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia došlo k centralizácii¹³⁶ a získaniu vplyvu Nemeckých kresťanov na niektorých fakultách v Nemecku. V roku 1934 bolo 20% študentov teológie členmi strany NSDAP, ale málo z nich sa stali členmi skupiny Nemeckých kresťanov.¹³⁷ Toto číslo dokazuje šírenie popularity strany nielen medzi niektorými kňazmi, ale aj medzi mladými ľuďmi. Na druhej strane potvrdzuje, že hnutie nemalo veľkú podporu v študentských kruhoch.

Podobne ako celá evanjelická cirkev aj vysoké školstvo bolo rozdelené do dvoch táborov, Nemeckých kresťanov a Vyznávajúcej cirkvi. Hneď na začiatku sa to ukázalo marburským a erlangským vyjadrením o árijskom paragrafe.

Teologická fakulta univerzity Friedricha Schillera v Jene patrila medzi tie univerzity, ktoré reprezentovali nacionálny socializmus. O jej príklon k režimu sa zaslúžil hlavne farár Julius Leffler, spoluzakladateľ durínskeho Cirkevného hnutia Nemeckých kresťanov. Vďaka nemu získali profesúry a univerzite členovia hnutia. Jedným z nich bol napríklad profesor pre

¹³⁴ SCHUPPAN Michael S., Kampf um die christliche Schule und Erziehung, In: SCHUPPAN Michael S. (vyd.), *Bekenntnis in Not : die Evangelische Kirche in Berlin-Brandenburg im Konflikt mit dem totalen Staat*, str. 294.

¹³⁵ MEIER K., *Die theologischen Fakultäten im Dritten Reich*. De Gruyter, Berlín 1996, str. 41.

¹³⁶ Tiež, *Die theologischen Fakultäten im Dritten Reich*, str. 9.

¹³⁷ HESCHELOVÁ S., *Aryan Jesus*. Princeton University, Oxfordshire 2008, str. 205.

praktickú teológiu Wolf Mayer-Erlach.¹³⁸ Od roku 1936 tu pôsobil ďalší prívrženec evanjelického nacionalizmu, Walter Grundmann, neskorší zakladateľ eisenachského inštitútu, o ktorom bude reč v nasledujúcej kapitole. V krátkom čase sa stal profesorom pre Nový testament a ľudovú teológiu. Hlavne vďaka jemu došlo neskôr k pozmenení študijného plánu na fakulte. Napríklad hebrejčina už nebola povinným jazykom a rasistické teórie sa stali základom pre interpretáciu teológie. Niektorí vyučujúci kládli dôraz na čítanie Hitlerovej knihy *Môj boj*.¹³⁹

Štát s postupom času rátal so zmiznutím výuky teológie na univerzitách. K tomu sa podpísala nielen komplikovaná situácia v evanjelickej cirkvi, ale aj ústup záujmu o samotné štúdium teológie. Pokiaľ v roku 1933 bolo okolo 6 800 študentov, v roku 1939 ich bolo len 1 300.¹⁴⁰ Na jednej strane tento nezáujem ovplyvnil zákaz členom Vyznávajúcej cirkvi dokončiť teologické štúdium z augusta z roku 1937. Rozhodnutie prišlo hlavne z dôvodu, že neakceptovali štátom riadené univerzity a vytvorili si vlastné školy.¹⁴¹

¹³⁸ MEIER K., *Die theologischen Fakultäten im Dritten Reich*, str. 152.

¹³⁹ Tamtiež, str. 202.

¹⁴⁰ Tamtiež, str. 453.

¹⁴¹ THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 67.

5 Zdanlivý hradný mier a sekularizácia režimu

5.1 Zmena Hitlerovej cirkevnej politiky

Po územnej expanzii Nemecka pred či počas druhej svetovej vojny, si tamojšie evanjelické spoločenstvá mysleli, že dôjde aj k ich začleneniu do centrálnej nemeckej cirkvi, čo sa koniec koncov neuskutočnilo. Nacionálny socializmus začal uplatňovať voči nim sekularizačnú politiku. Nová cirkevná koncepcia sa prejavila napríklad v Rakúsku a v ríšskej župe Warthegau.

Duchovný vodca a neskorší biskup evanjelickej cirkvi Rakúska, Hans Eder (1890-1944), krátko po vstupe nemeckých vojsk na územie, vyjadril vďaka Nemecku, že oslobodil rakúskych evanjelikov od menšinového postavenia v štáte a dúfal v spojenie s nemeckým spoločenstvom.¹⁴² Podobne reagovalo nemecké vedenie cirkvi,¹⁴³ ale nakoniec nedošlo k naplneniu ich požiadaviek. Krach cirkevnej politiky v Nemecku presvedčil Hitlera o nemožnosti spolupráce s evanjelickou cirkvou. Preto po obsadení Rakúska v marci 1938 začal s plnou sekularizáciou. Hneď od roku 1939 platili zákony, ktoré oddeľovali štát a cirkev.

V roku 1939 Hitler zrušil cirkevné školy v Rakúsku a zároveň vyučovanie náboženstva na školách sa stalo nepovinným predmetom. Účast' na náboženstve a na duchovných cvičeniach nemali žiaci zakázané. Tak bolo vierovyznanie postavené na báze dobrovoľnosti. Pokiaľ sama cirkev neútočila, tak režim nechal jej voľný priestor na sebarealizáciu.¹⁴⁴ Opakom to bolo v počiatočných rokoch režimu v Nemecku. Minister vnútra Frick navrhol koncept, v ktorom náboženstvo bolo povinným predmetom, pretože kresťanstvo označili za nositeľa kultúrnej tradície národa.¹⁴⁵ To bol prvý rozdiel v cirkevnej politike v Nemecku a v Rakúsku počas vlády Hitlera. Po roku 1936 sa pokúšal režim v Nemecku vytlačiť cirkev zo školstva.¹⁴⁶

Postupne dochádzalo k veľkému počtu výstupov z evanjelickej cirkvi v Rakúsku.¹⁴⁷ Z cirkvi vystúpila približne jedna sedmina veriacich.¹⁴⁸ Evanjelická cirkev nasadila kampaň proti výstupom. Koncom roku 1938 evanjelický farár Friedrich Ulrich napísal z popudu

¹⁴² MEIER K., *Kirchenkampf*, zv. 3, str. 43.

¹⁴³ WILHELM G., *Die Diktaturen und die evangelische Kirche*, str. 191.

¹⁴⁴ MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie*, zv. 25, str. 95.

¹⁴⁵ KRAFT F., *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*, str. 8.

¹⁴⁶ Tamtiež, str. 12.

¹⁴⁷ MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie*, zv. 25, str. 95.

¹⁴⁸ ZIMMERMANN B., *100 Jahre Evangelischer Bund in Österreich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003, Str 91.

rakúskeho evanjelického spolku leták *Prečo som a zostanem evanjelikom? (Warum bin und bleibe ich evangelisch?)*.¹⁴⁹ Paralelne aj v Nemecku sa zvýšil počet ateistov¹⁵⁰ a malo to rovnaký pôvod ako v Rakúsku. Výstupy z cirkvi v Nemecku boli najvyššie medzi rokmi 1937 až 1939.

Po obsadení Poľska v septembri 1939 došlo k rozdelení nemeckej časti na tri župy. Boli nimi ríšska župa Gdansk-Západné Prusko, Juhovýchodne Prusko a Warthegau a provincie Šlesvicko a Horné Šlesvicko a zvyšok územia tvorilo generálny guvernment. Župe Warthegau, na ktorej čele stál Arthur Greiser, sa presadila nepriateľská politika voči cirkvám, podľa „Rosenbergovej ideologickej línie“. Cirkvi získali status len spolkov, ktoré nemali byť už riadené žiadnymi zákonmi. Došlo k zákazu financovania z vonkajšieho prostredia, peniaze mohli prichádzať výlučne od členov cirkevného spolku, zároveň stratili aj právo vlastníť akýkoľvek majetok. Nacionalistický prvok bol zavedený aj do členskej základne. Podľa tzv. národného princípu nemohli byť Poliaci a Nemci v jednom takomto spolku. Cirkevná politika v tejto župe mala byť pravdepodobne modelom pre neskoršie uplatnenie v samotnej ríši po skončení vojny.¹⁵¹ Druhá svetová vojna nenastolila v ríši typický hradný mier medzi štátom a cirkvami, ale cirkevná politika sa pohybovala medzi represiami a podporou. Wilhlem Georg ho označil ako tzv. „falošný“ hradný mier.

5.2 Vznik a pôsobenie Inštitútu v Eisenachu

Po neúspešných cirkevných voľbách v roku 1937 sa na istý čas Nemeckí kresťania utiahli do ústrania. Na verejnosti sa objavili až v roku 1939, keď v durínskom meste Eisenachu založili 6. mája *Inštitút pre výskum a boj so židovskými vplyvmi na nemecký kresťanský život (Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben)*, neskôr slovo boj (Beseitigung) z názvu bolo vyškrtnuté. Jeho vznik bol súčasťou radikálnejšej politiky režimu voči Židom, ktorá od novembra 1938 smerovala k aktívnejšiemu napádaniu evanjelických veriacich so židovskými koreňmi.¹⁵² Čo bolo jedným z dôvodom klimaxu výstupov z cirkvi v tomto období. Jeho vznikom zažila skupina svoju renesanciu. Zriadenie tohto inštitútu bolo v súlade s nacistickou koncepciou rasistickej politiky. Režim podporoval samotný výskum a naopak inštitút prispieval

¹⁴⁹ ZIMMERMANN B., *100 Jahre Evangelischer Bund in Österreich*, Str 97.

¹⁵⁰ ALY G., *Volkes Stimme*, str. 38.

¹⁵¹ KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit, 2. časť, str. 151.

¹⁵² WOLFES M., *Protestantische Theologie und moderner Welt*, zv. 1. De Gruyter, Berlín 1999, str. 368.

k propagande vojny.¹⁵³ Vyznávajúca cirkev, konkrétnejšie osobnosti ako krajský biskupi Wurm a Marahrens akceptovali deportáciu Židov, ale odsudzovali ich vyvražďovanie a usmrcovanie.¹⁵⁴

Na čele tohto inštitútu stál Walter Grundmann (1906-1976), ktorý bol členom Katedry Nového zákona na univerzite v Jene. Na riadení sa podieľal aj zakladateľ Cirkevného hnutia Nemeckých kresťanov, Siegfried Leffler. Inštitút bol riadený evanjelickými teológmi, ktorí sa orientovali v hebrejských a grécko-židovských textoch a prevažne patrili k skupine Nemeckých kresťanov. Medzi takýchto teológov patrili Paul Fiebig, Hugo Odenberg a Georg Beer, ktorí v 20. rokoch študovali ranný judaizmus. Mladí členovia inštitútu ukončili prevažne evanjelickú fakultu v Tübingene v 30. rokoch, kde sa navštevovali antisemitské prednášky Gerharda Kittela.

Všeobecne je možné inštitút charakterizovať ako pokus o odstránenie židovských prvkov z kresťanstva. Príslušníkom tohto náboženstva chceli preukázať ich agresívnosť od počiatku ich existencie. Dokonca tvrdili, že vraj poslanie Ježiša bolo okrem záchrany sveta aj boj proti Židom. Judaizmus chcel podľa nich údajne v tej dobe zničiť Nemecko, preto museli sa ujať úlohy vymazania prvkov z kresťanskej kultúry.

Jedným z objektov výskumu sa stala aj Biblia. Aj z nej mali odstrániť každú zmienku o judaizme. Podľa Eisenhutha by mal byť Starý zákon úplne vyškrtnutý a Nový zákon by mal byť „vyčistený“ od židovského vplyvu. Pre mnohých ľudí sa takéto názory zdali príliš radikálne. Grundmann ich argumentoval tým, že aj v Lutherovej dobe sa tiež ostaným zdalo odvážne vzoprieť sa pápežovi a existovať bez neho. Evanjelikom sa to podarilo prekonať a tak by bolo možné existovať bez Starého zákona.¹⁵⁵ Vyznávajúca cirkev sa k tomuto problému vyjadrila v máji 1939, kedy sa posolstvo Ježiša staviala do protikladu židovstva a výslovne žiadali „nutnosť rasovej politiky na udržanie čistoty ich národa“.¹⁵⁶ Podľa nich Kristus nebol Židom, ako to chybné opisujú evanjelia.¹⁵⁷

Členovia inštitútu sa podieľali na vydaní učebnice pre výuku náboženstva pod názvom *Nemci s Bohom, nemecká kniha na výuku náboženstva (Deutsche mit Gott, ein deutsches Glaubensbuch)*, ktorá vyšla v lete roku 1941. Sporným bodom predstavy vyučovanie bolo, že odmietali platnosť Mojžišovho Desatora.¹⁵⁸ Plánovali taktiež vydať knihy ako *Boh a Nemci*

¹⁵³ HESCHELOVÁ S., *The Aryan Jesus*, str. 142.

¹⁵⁴ BÜTTER U., *Die verlassenen Kinder der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998, str. 43.

¹⁵⁵ Tamtiež, str. 156.

¹⁵⁶ ERLER H. a kol., *Der Dialog zwischen Juden und Christen*. Campus, Frankfurt n/M 1999, str. 136.

¹⁵⁷ WOLFES M., *Protestantische Theologie und moderner Welt*, zv. 1, str. 375.

¹⁵⁸ Tamtiež, str. 373.

v dejinách (Die Geschichte Gottes mit den Deutschen und der Deutsche mit Gott). Kniha mala nahradiť samotnú Bibliu, ale zostala nakoniec nedokončená.

6 Záver

Vznik skupiny Nemeckých kresťanov v roku 1932 malo vplyv na zatiahnutie nacionálneho socializmu do vnútorného diania v evanjelickej cirkvi. Úspechy stany NSDAP v roku 1933 nepriamo viedli aj k víťazstvom tejto skupiny v cirkevných voľbách v tom istom roku. Nemeckí kresťania sa tak nasledovne pokúsili kopírovať režim pokusom o zavedenie árijského paragrafu v celej Nemeckej evanjelickej cirkvi.

Úspechy skupiny netrvali dlho. Po udalostiach v Športovom paláci, kde sa prejavila ich radikalizácia, hnutie stálo na pokraji rozpadu. Aj napriek tomu, že rok 1933 znamenal pre nich rýchly výstup a zároveň pád, ich idea ríšskej cirkvi naďalej pretrvávala.

Vodcovský princíp v evanjelickej cirkvi oficiálne zriadil Nemecký evanjelický cirkevný spolok ústavou z roku 1933, v čase keď Nemeckí kresťania ešte nemali vplyv v cirkvi. Po ich víťazstve v celonemeckých cirkevných voľbách a dosadením Hitlerovho poradcu pre cirkevné otázky, Ludwiga Müllera (reprezentant konzervatívneho krídla GDC), na tento post, smeroval tento úrad k diktátorským tendenciám. Podobne ako v období Weimarskej republiky došlo k zneužitiu ústavy, tak aj Müller využil túto možnosť, ktorú mu poskytovala evanjelická cirkevná ústava. Týmto sa dostal do konfliktu so samotným Hitlerom. Vrcholom neschopnosti ríšskeho biskupa bol jeho neúspech vytvoriť jednotnú ríšsku cirkev, pre odmietanie niektorých krajinských cirkví sa začleniť do jednotného jadra. Tak došlo k pozbaveniu moci Müllera a jeho nahradeniu ríšskym cirkevným ministerstvom. Ani jemu sa nepodarilo centralizovať cirkev. Z dôvodu prichádzajúceho vojenského konfliktu cirkevná politika štátu nabrala na útlme.

Na otázku, prečo nacionálny socializmus sa zapojil do konfliktu medzi dvoma stranami v evanjelickej cirkvi je ťažké odpovedať. Spočiatku strana NSDAP podľa 24. bodu programu z roku 1920 zastávala tzv. pozitívne kresťanstvo. Čo znamenalo, že sa odmietali viazať na konkrétnu konfesiu. Aj napriek tomu, že v 30. rokoch sa v strane ozýval nesúhlas voči cirkevnej politike režimu, Berlín bol čoraz viac vtáhovaný do vnútorného diania evanjelickej cirkvi. Vrcholom bolo vytvorenie ríšskeho cirkevného ministerstva, ktorým boli riadené záležitosti spoločnosti. Vzťah nacionálneho socializmu a evanjelickej cirkvi, resp. Nemeckých kresťanov existoval počas celého trvania Tretej ríše. Táto skupina sa nepriamo podieľala aj na rasovej politike štátu. V prvej fáze sa podarilo zaviesť árijský paragraf do cirkevného práva v pruskej krajinskej cirkvi, čo znamenalo obmedzenie Židom vykonávať duchovnú činnosť. Nasledovne boli otvorené evanjelické matriky režimu za účelom

zistovania židovského pôvodu veriacich v spoločenstve. K tomu vstúpili v platnosť Norimberské rasové zákony. Paralelu medzi vývojom židovskej otázky v evanjelickom spoločenstve a režimom môžeme sledovať aj v nasledujúcom období. V roku 1939 sa Nemeckým kresťanom podarilo založiť *Inštitút pre výskum a boj so židovskými vplyvmi na nemecký kresťanský život*, ktorým sa pokúsili odstrániť vplyv judaizmu, ktorý zanechali v Biblii, predovšetkým v Starom zákone. Počas druhej svetovej vojny aj režim sa uchýlil k „konečnému riešeniu“ židovskému riešeniu, čiže pristúpil k ich fyzickej likvidácii.

Hitler si zachoval neutrálny vzťah k evanjelickej cirkvi. Po víťazstve v druhej svetovej vojne počítal s uplatnením tzv. warthegauského modelu v Nemecku. Ten bol zavedený v župe Warthegau, a ním došlo k posunu statusu cirkvi na úroveň spolkov, ktoré boli vo veľkej miere obmedzované.

V povojnovom období si evanjelická cirkev priznala chyby, ktoré urobila počas vlády nacionálneho socializmu, v *Stuttgardskom vyznaní viery (Stuttgarter Schuldbekennnis)*. Uvedomili si, že počas tohto obdobia nebojovali dost' aktívne proti negatívnym vplyvom, ktoré sa rozmáhali v spoločenstve.

7 Zoznam použitých prameňov a literatúry

ODBORNÁ LITERATÚRA:

ALY G. (vyd.), *Volkes Stimme*. BPB, Bonn 2006.

BECKER W. a kol., *Die Kirchen in der deutschen Geschichte*. Köner, Stuttgart 1996.

BOLLE R. a kol., *Hauptströmungen evangelischer Religionspädagogik im 20. Jahrhundert*. Waxman, Münster 2002.

BPB, *Informationen zur politischen Bildung, Nationalsozialismus I*. BpB, Bonn 2003.

BUCHHEIM H., *Glaubenskrise im Dritten Reich*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1953.

BÜTTER U., *Die verlassenen Kinder der Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998.

DIETERICH V. J., *Religionslehrplan in Deutschland 1870 –2000*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007.

DUDE Ch., *Religiöse Sprache in Reden Adolf Hitlers*. BoD, Norderstedt 2005.

ENGELOVÁ H. (vyd.), *Deutscher Widerstand – Demokratie heute*. Bouvier, Berlin 1992.

ERLER H. a kol., *Der Dialog zwischen Juden und Christen*. Campus, Frankfurt n/M 1999.

FALANGA G., *Berlin 1937: die Ruhe vor dem Sturm*. Berlin Story Verlag, Berlín 2007.

FRIEDLÄNDER S., *Das Dritte Reich und die Juden*, zv. 2. C. H. Beck, Mníchov 2005.

GAILUS M., *Kirchliche Amtshilfe*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008.

GEORG W., *Die Diktaturen und die evangelische Kirchen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004.

- GERLACH W., *Als die zeugen schwiegen*. Institut Kirche und Judentum, Berlín 1987.
- GRAFF G., *Unterwegs zur mündigen Gemeinde*. Alektor, Berlin 1989.
- GRUNER W., *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, zv. 1. Oldenbourg, München 2007.
- HERBERT K., *Der Kirchenkampf*. De Gruyter, Frankfurt nad Mohanom 1985.
- HANLEY M., *Encyclopedia of Modern Christian Politics*. Greenwood, Westport 2006.
- HAUSCHILD W., *Konfliktgemeinschaft Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004.
- HESCHELOVÁ S., *The Aryan Jesus*. Princeton University, Oxfordshire 2008.
- HOCKENOS MATTHEW D., *A church divided: German protestants confront the Nazi Past*. Indiana University Press, Bloomington 2004.
- IBER H., *Christlicher Glaube oder rassistischer Mythos*. Peter Lang, Frankfurt nad Mohanom 1987.
- JACOBSEN H. (vyd.), *Deutschland 1933-1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*. BPB, Bonn 1993.
- JUNG M. H., *Der Protestantismus in Deutschland von 1870 bis 1945*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2002.
- KRAFT F., *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*. De Gruyter, Berlín 1996.
- KÜHL-FREUNDENSTEIN O., *Evangelische Religionspädagogik*. Königshausen & Neumann, Würzburg 2003.
- LANGHE H., *„Sein Lob tön im Posaunenschalle“*. LIT, Münster 1999.

LEPPIN V., *Martin Luther*. WBG, Darmstadt 2006.

MARIUS R., *Martin Luther: the Christian between God and death*. Harvard University Press, Cambridge 2000.

MESSANIE G., *Oběcné dějiny antisemitismu*. Práh, Praha 2000.

MEIER K., *Die deutschen Christen*. Veb Max Niemeyer, Halle 1964.

MEIER K., *Die theologischen Fakultäten im Dritten Reich*. De Gruyter, Berlín 1996.

MEIER K., *Kirchenkampf, zv. 1: Der Kampf um die „Reichskirche“*. Veb Max Niemeyer, Halle 1976.

MEIER K., *Kirchenkampf, zv. 2: Geseiterte Neuordnungsversuche im Zeichen staatlicher „Rechtshilfe“*. Veb Max Niemeyer, Halle 1976.

MEIER K., *Kirchenkampf, zv. 3: Im Zeichen des zweiten Weltkrieges*. Veb Max Niemeyer, Halle 1976.

MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie, zv. 25*. De Gruyter Berlín 1995.

MÜLLER G. (vyd.), *Theologische Realenzyklopädie, zv. 28*. De Gruyter Berlín 1997.

MÜLLER-LUCKNER E. a kol., *Zwischen "nationaler Revolution" und militärischer Aggression*. Oldenbourg, München 2001.

MÜLLER-ROLI S., *Evangelische Schulpolitik in Deutschland 1918-1958*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1999.

NOWAK K., *Evangelische Kirche und Weimarer Republik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988.

OERMANN N. a kol., *Einigkeit und Recht und Werte*. LIT, Münster 2001.

PROLINGHEUER H., *Kleine politische Kirchengeschichte*. Pahl-Rugenstein, Kolín 1984.

REHMANN J., *Kirchen im NS-Staat*. Argument, Berlín 1986.

RITTBERGER-KLAS K., *Kirchenpartnerschaften im geteilten Deutschland*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006.

RÖHM E., *Juden, Christen, Deutschen*. Calwer, Freudenstadt 1990.

SIMOJOKI H., *Evangelische Erziehungsverantwortung*. Mohr Siebeck, Thübingen 2008.

SCHMIDT P., *Luther zwischen den Kulturen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004.

SCHNEIDER T., *Reichsbischof Ludwig Müller: eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993.

SCHULTZE-ROHNHOF G., *1939 – der Krieg, der viele Väter hatte*. Olzog, Mníchov 2003.

SCHUPPAN E. (vyd.), *Bekenntnis in Not: Die Evangelische Kirche in Berlin-Brandenburg im Konflikt mit dem totalen Staat*. Wichern, Berlin 2000.

SONNE H. J., *Die politische Theologie der deutschen Christen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1981.

THIERFELDER J. a kol., *Evangelische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz*. Calwer, Stuttgart 1982.

TÖDT H., *Komplizen, Opfer und Gegner des Hitlerregimes*. Chr. Kaiser, Gütersloh 1997.

TÖLLNER A., *Eine Frage der Rasse?, die Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern*. W. Kolhammer, Stuttgart 2007.

WALLMANN J., *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Mohr Siebeck, Tübingen 2006.

WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte zv. 4: Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949*. C.H. Beck Verlag, Mníchov 2003.

WOLFES M., *Protestantische Theologie und moderne Welt*, zv. 1. De Gruyter, Berlín 1999.

WRIGHT J., *Über den Parteien: die politische Haltung der evangelische Kirchenführer*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1977.

ZIMMERMANN B., *100 Jahre Evangelischer Bund in Österreich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003.

PRAMENE:

KRUMWIEDE H. W., *Kirchen und Theologiegeschichte in Quellen*, Neuzeit 2. časť. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vlyun 1989.

LEMO, *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919*. Deutsches historisches Museum, Berlín <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/verfassung/index.html>, 22.1.2010.

ŠTATISTIKY:

LEMO, *Die Wahlen zur Nationalversammlung*. Deutsches historisches Museum, Berlín, <http://www.dhm.de/lemo/html/weimar/innenpolitik/wahlen/index.html>, 22.1.2010.

LEMO, *Reichswahlen 1919-1933*. DHM, Berlín <http://www.dhm.de/lemo/objekte/statistik/wa1/index.html>, 22.1.2010.

INTERNET:

LEMO, *Christlich-Sozialer Volksdienst*, <http://www.dhm.de/lemo/html/weimar/innenpolitik/csvd/index.html>, 17.5.201